

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ अथ ॥

पञ्चमकाण्डम् ।

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अपिवा प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

देवाश्च वा ऽप्सुराश्च । उभये प्राजापत्याः •
 पस्पृधिरे ततो ऽसुरा अतिमानेनैव कृष्णिमु
 ख्यं जुहुयामेति स्त्रेष्वेवास्त्रेषु † जुह्वतस्त्रेस्ते ऽति-
 मानेनैव परावभूवस्तस्माद्वातिमन्वेत पराभवश्च
 हेतन् मुखं यदतिमानः ‡ ॥ १ ॥

• 'उभयप्राजापत्याः'—इति क ।

† 'स्त्रेष्वेवास्त्रेषु'—इति क ।

‡ 'कृ'—इति ग, घ ।

अथ ० देवाः । अन्यो ऽन्यस्मिन्नेव जुह्वतश्चेरु-
स्तेभ्यः प्रजापतिरात्मानं प्रददौ यज्ञो वैषा मास
यज्ञो हि देवाना मन्त्रम् ॥ २ ॥

ते होचुः । कस्य न इदं भविष्यतीति ते मम †
ममेत्येव न सन्पादयाञ्चक्रुस्ते हासम्पादोचु-
राजि मेवास्मिन्नजामहे स यो न उज्जीष्यति तस्य
न इदं भविष्यतीति तथेति तस्मिन्नाजि माजन्त ॥ ३ ॥

स बृहस्पतिः । सवितार मेव प्रसवायो-
पाधावत् सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुच
त्वत्प्रसूत इद मुज्जयानीति तदस्मै सविता प्रस-
विता प्रासुवत्सुत् सवितृप्रसूत उदजयत् स इदं
सर्वं मभवत् स इदं सर्वं मुदजयत्प्रजापतिः ‡ इद-
जयत् सर्वं मु ह्येवेदं प्रजापतिस्तेनेष्टेता † नैवोर्ध्वा
दिश मुदक्रामत्तस्माद्यद्य व्येद यद्य ‡ नैषोर्ध्वा बृह-
स्पतेर्दिगित्येवाहुः ॥ ४ ॥

तद्ये ह स्म पुरा ख्वाजपेयेन यजन्ते । एताः

* 'अथ'—इति क ।

† नास्ति तत् परं ख-पुस्तके ।

‡ 'नेष्टेता'—इति ख, 'नेष्टेतेता'—इति च ।

§ 'यद्य'—इति ग, घ ।

इ औषोर्ध्वा दिश मुत्क्रामन्ति तत औषाविनैव
जानश्रुतेयेन प्रत्यवरूढं ततो ऽर्वाचीनं प्रत्यवरो-
हन्ति ॥ ५ ॥

तेनेन्द्रो ऽयजत । सु इदं सर्वं मभवत् सु
इदं सर्वं मुदजयत् प्रजापतिं शुदजयत् सर्वं
मु ह्येवेदं प्रजापति स्तेनेष्टेता * मेवोर्ध्वा दिश
मुदक्रामत् ॥ ६ ॥

तद्यो इ स पुरा व्याजपेयेन यजन्ते । एतां
इ औषोर्ध्वा दिश मुत्क्रामन्ति तत औषाविनैव
जानश्रुतेयेन प्रत्यवरूढं ततो ऽर्वाचीनं प्रत्य-
वरोहन्ति ॥ ७ ॥

स यो व्याजपेयेन यजते । सु इदं सर्वं
भवति सु इदं सर्वं मुजजयति प्रजापतिं शुज-
यति सर्वं मु ह्येवेदं प्रजापतिः ॥ ८ ॥

तदाहुः । न व्याजपेयेन यजेत सर्वं वा ऽएष
इदं मुजजयति यो व्याजपेयेन यजते प्रजापतिं
शुजजयति सर्वं मु ह्येवेदं † प्रजापतिः सु इह न

* स्तेनेष्टेता—इति क, 'स्तेनेष्टेवेता'—इति घ ।

† 'ह्येवेदं'—इति ग, घ ।

किञ्चन परिशिनष्टि तस्मैश्वरः प्रजा पापीयसी
भुवितोरिति ॥ ८ ॥

तदु वै यजेतैव * । य एष मेतं यज्ञं कृष्टं
व्विदुर्कृत्तो † यजुष्टः सामतो ये प्रजुष्टयस्तु एनं
याजयेयुरेषा ‡ र्वेवेतस्य यज्ञस्य समृद्धिर्यदेन
व्विदासो याजयन्ति तस्मादु यजेतैव ‡ ॥ १० ॥

स वा एष ब्राह्मणस्यैव यज्ञः § । यदेनेन
बृहस्पतिर्यजत ब्रह्मा हि बृहस्पतिर्ब्रह्मा हि
ब्राह्मणो ऽथो राजन्यस्य यदेनेनेन्द्रो ऽयजत चक्षुः ॥
हीन्द्रः चक्षुः राजन्यः ॥ ११ ॥

राज्ञ एव राजसूयः ¶ । राजा वै राजसूयेनेष्टा
भवति न वै ब्राह्मणो राज्यायालु मवरं वै
राजसूयं परं व्वाजपेयः ॥ १२ ॥

राजा वै राजसूयेनेष्टा भवति । सम्राडा-
जपेयेनावरः † हि राज्यं परः साम्राज्यं काम-

* 'व'—इति क, 'व'—इति ग, घ ।

† व्विदुर्कृत्तो—इति सा०-सम्मत इति डा० वेबरः ।

‡ 'व'—इति ग, घ ।

§ 'अ'—इति ग, घ ।

¶ 'चक्षुः'—इति ग, घ ।

† 'काम'—इति घ ।

येत वै राजा सम्राड् भवितु मवरं हि राज्यं
परं साम्राज्यं ॥ १३ ॥

स यो व्याजपेयेनेष्टा सम्राड् भवति । स
इदं सर्वं संवृद्धो स कर्मणः-कर्मणः पुरु-
सादेतां सावित्री माहूतिं जुहोति देव सवितः
प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति ॥ १४ ॥

तद्यथैवाहो बृहस्पतिः । सवितारं प्रसवायो-
पधावत् सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुव
त्वत्प्रसूत इदं मुञ्जयानीति तदस्मै सविता
प्रसविता प्रसुवत्तत् सवितृप्रसूत उदजयदेव मे-
वैष एतत् सवितार मेव प्रसवायोपधावति
सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुव त्वत्-
प्रसूत इदं मुञ्जयानीति तदस्मै सविता प्रसविता
प्रसूति तत् सवितृप्रसूत उज्जयति ॥ १५ ॥

तस्मादाह । देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव
यज्ञपतिं भगाय । दिव्यो गन्धर्वः केतपूः केतं नः
पुनातु व्याचस्पतिर्वाजं नः स्वदतु स्वाहेति प्रजा-
पतिर्वै व्याचस्पतिरुन्नं व्याजः प्रजापतिर्न इदं
मद्यान्नं स्वदत्वित्येवेतदाह स एता मेवाहूति-

जुहोत्या श्वःसुत्याया एतद्यास्यैतत् कर्मरिम्भं भवति
प्रसन्न एतं यज्ञं भवति ॥ १६ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [१.१.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानां सुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निःश्रुतं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त मंहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

काचित् संख्याः समुदितासुर्वेऽग्निष्टोमपूर्विकाः ।

काण्डे तु पञ्चमे वाजपेयः प्रस्तूयते ततः ॥ ३ ॥

राजसूयः सम्प्रपन्नो * मन्वाभ्यानक्रमेण तु ।

प्रकृतावुपदिष्टत्वादङ्गजातस्य नो वचः ॥ ४ ॥

वैशेषिकास्तु वक्ष्यन्ते यज्ञद्वयगता गुणाः ।

व्याख्यायते तन्निपुणं ब्राह्मणं तद्विधायकम् ॥ ५ ॥

तत्र वाजपेयं † विधातुं प्रसीति — “देवाश्च वा असुराश्चेति ।

* ‘सम्प्रपन्न’—इति क, च ; ‘सम्प्रपन्न’ इ । ‘सम्प्रपन्न(श्च)’—इति ज ।

† तैत्तिरीयसंहितायां प्रथमकाण्डे सप्तमे प्रपाठके सप्तमादिषु षट्-
सुश्रुवाकेषु वाजपेयमन्त्रा व्याख्याताः, तैत्तिरीयब्राह्मणे द्वितीयकाण्डे
तृतीये प्रपाठके द्वितीयादिष्वष्टसुश्रुवाकेषु वाजपेयब्राह्मणव्याख्यातम् । तत्र,
“य एवं विद्वान् वाजपेयेन वचते गच्छति स्वाराज्यम्, अयं समागतां
पर्येति, तिकृन्तेऽस्मै ज्यैष्ठ्याय”—इति वाजपेयविधिः । “स वा एव
ब्राह्मणस्य चैव राजन्यस्य च यज्ञः”—इति अधिकारिविशेषविधिः । “तं
वा एतं वाजपेय इत्याहुः, वाजाप्यो वा एव वाजः” इति देवा ऐसम्—
इति तन्नामनिर्वचनम् । तदिदं सर्वं तै० ब्रा० १. १. २. ३ दृश्यम् ।

‘प्रजापत्याः’ प्रजापतिना सृष्टाः ‘उभवे’ द्विविधाः ‘देवाश्च असुराश्च’ ‘पृथुधिरे’ सार्धाश्चक्रुः । ‘ततोऽसुराः’ स्वतोऽन्यः प्रवक्तो नास्तीति ‘अतिमानेन’ (अभिमानेन *) भूयिष्ठेन दर्पेण ‘कस्मिन्’ खलु होमाधिकरवे ‘वयं’ ‘सुहवाम’ होमं कुर्याम ‘इति’ धिक्कृत्य स्वकीयेषु आस्येषु होमं चक्रुः । ‘ते’ असुराः अत्यन्तगर्वेण पराजिताः । ‘तस्मात्’ अद्यापि कश्चिदपि नातिमानं कुर्यात् ; ‘अतिमानः’ अभिमाने ‘यत्’, तत् ‘परामवस्य’ प्रापकमिति ॥ १ ॥

देवानां तद्विपर्ययं दर्शयति— अथ देवा इति । ‘देवाः’ खलु ‘अन्योऽन्यस्मिन्’ जुहुवुः ; इन्द्रः अग्नी, अग्निः इन्द्रे, इत्यादिक्रमेणेत्यर्थः । ‘तेभ्यः’ देवेभ्यः, अन्योऽन्यस्मिन् देवतात्वेन होमकरणात् प्रीतः † ‘प्रजापतिः’, ‘आत्मानं’ शरीरं दत्तवान् । “यज्ञो वैषा मिति । ‘हि’ यस्मात् ‘देवाना मयं यज्ञः’, अतोऽत्रान्योऽन्यस्मिन् हविःप्रदानेनान्नसम्भवात् प्रजापतिशरीरं यज्ञ एव तेषा मासीदित्यर्थः । यज्ञशब्देन वाजपेय उच्यते, प्रकरणबलात् । तस्माच्च तैत्तिरीयके—“एष वाच यज्ञो यद् वाजपेयः”—इति ‡ ॥ २ ॥

तत्र वाजपेये सर्वदेवानां पुरस्ताद् वाजपेयस्यानुष्ठानेन ब्रह्मसर्तरेव श्रीष्टं वक्तुं माजिधावनं दर्शयति— “ते होचुरिति । ‘ते’ देवाः आगच्छन्तं यज्ञं दृष्ट्वा ‘नः’ अस्माकं मध्ये ‘इदम्’ इति सामान्येन निर्देशः, अयं वाजपेय-यज्ञः ‘कस्य भविष्यति ?’ ‘इति’ ‘ऊचुः’ । ततः ‘ते’ सर्वेऽपि समैवायं यज्ञो समैवायं यज्ञ इति § विवदमानाः ‘न सम्पादयाश्चक्रुः’ अस्मैवायं यज्ञ इति न निश्चित-

* नाख्येतत् पदं क-पुस्तके ।

† ‘प्रतीतः’—इति च ।

‡ तै० भा० १. ३. २. ५ ।

§ एवं द्विकृतिर्नास्ति च-पुस्तकादभ्यस्र ।

वन्तः । 'ते' देवाः 'अस्मिन्' विषये 'आजिम्' 'अजामहे' गच्छाम
इति समयश्चक्रुः । 'नः' अस्माकं मध्ये आजिधावनेन 'यः' कश्चित्
'उज्जेयति' 'तस्मै' अयं यज्ञो भवत्विति सर्वैरङ्गीकृत्य 'तस्मिन्' वाज-
पेयविषये विजयार्थम् 'आजिम्' 'आजन्त' अधावन् । "अज गतिदोष-
णयोः ॥" । आजिर्नाम धावनप्रदेशस्यावधिर्भूमिविशेषः † ॥ ३ ॥

उत्तरत्र वाजपेयस्य सकलकर्मपारम्भे सावित्रहोमो विधास्यते ‡,
तदर्थं बृहस्पतेरपि प्रथमं सवितृविषयं मुपधावनं दर्शयति— "स
बृहस्पतिरित्यादिना । तत्राजिं प्रधावन् 'बृहस्पतिः' 'सवितार मेव'
'प्रसवाय' अनुज्ञानाय 'उपाधावत्' । इतरदेववद् धावनप्रदेशं मेव
लक्ष्यीकृत्य गत इत्येवकारार्थः । सवितुरुपधावने कारणं माह—
"सविता वा इति । 'प्रसविता' अनुज्ञाता । "इदं न इति ।
बृहस्पतेः प्रार्थनावारणस्याय मर्थः— हे सवितः ! मद्यम् 'इदं'
वक्ष्यमाणं कार्यं 'प्रसुव' अनुजानोहि । "सू प्रेरणे"—इति §
धातुः । 'त्वत्प्रसूतः' त्वयानुज्ञातः 'इदम्' 'उज्जयानि' साध-
यामि । सर्वदेवेभ्यः पुरस्तात् तेनानुज्ञातः 'उदजयत्' । यत
उदजयतः 'सः' 'इदं' परिदृश्यमानं 'सर्वं' जगत् 'अभवत्' ।
सर्वोज्जयेन प्रजायति मेव जितवान् भवति । अनेन वाजपेयस्य
सर्वजगदात्मक-प्रजापतिरूपप्राप्तिः फलं मिलितुं भवति । "तेने-

* भा० प० १३० धा० ।

† ते० आ० १. ३. १. १; ऐ० आ० ४. १. १; श्र० आ० १. ४. १. ४
इत्यादि द्रष्टव्यम् । जालाशब्दश्च प्रयुज्यते तत्र । तदाह यास्कः— "आव्य-
न्तोऽपि काळीयते; काल्ना स्थितो भवति"—इति निरु० १. ५. १ ।

‡ इहैव आसुते चतुर्दशकलिकायां द्रष्टव्यम् । कात्यायनेन च
१४. १. ११ सूत्रे विहितम् । § तु० प० १२७ धा० ।

इति । तेन वाजपेयेन 'इहा' प्रजापतिः 'जघां दिशं मुदक्रामत्' ।
यत एवं 'तस्मात्' 'यः' पुमान् एता माख्यायिकां बृहस्पति-
रिहोर्वां दिशं प्राप्तवानित्येवंरूपां 'वेद', 'यो' वा 'न' वेत्ति, ते
सर्वेऽपि 'जघां दिक्' 'बृहस्पतेः' स्वभूता 'इति' 'आहुः' ।
तथाच तैत्तिरीयके समाख्यातम्— "जघां दिशः ए हेमन्तशिशिरा-
वतूनां बृहस्पतिदेवता"—इति * ॥ ४ ॥

वाजपेययाजिनस्तदानीं निवोरक्रमणम्, भूलोके यावदत्यन्त-
भोगाभिलाषस्तावदिहावस्थानम् ; तत्र जानश्रुतेयो यत्र मित्युभय
मुपपादयति— "तद् ये इ स्तेति । यदा उत्तराय यूपारोहणं "स्वो
रोहाव १"—इतिमन्त्रलिङ्गात् स्वर्गारोहणप्रतिनिधित्वेन वक्ष्यते † ।
'ततः' स्वर्गरूपाद् यूपारोहणं जानश्रुतेयेनैव पूर्वं कृत मित्यर्थः ।
प्रत्यवरोहणं लिङ्गादनुमीयत इत्याह— "तद् ये इति । अथ ‡ वाज-
पेययाजिनः "अमेद्वा साम्राज्येनाभिषिञ्चामि ॥"—इत्याद्यैर्मन्त्र-
लिङ्गैरम्यादिसाम्राज्येऽभिषिक्तत्वाद् देववदेव सोऽपि ¶ मनुष्यं प्रति
गजादिवाहनान् प्रत्यवरोहेदिति प्रत्यवरोहणनिषेधो विहितस्तैत्ति-
रीयके— "तस्माद् वाजपेययाजी न कश्चन प्रत्यवरोहति"—इति ** ;
न च ११ प्रत्यवरोहणं विहितम् । आपस्तम्बेन तु तन्निषेधः तदु-
पायश्च दर्शितः— "यावज्जीवं न कश्चन प्रत्यवरोहेत् बृहस्पति-
सर्वेन वा प्रत्यवरोहणीयेन यजेत"—इति । तस्मादुभयत्रानु-

* तै० सं० ४. ३. ५ ।

† तै० सं० १. ७. ६. ४ ।

‡ १ अ० १ ब्रा० १० क० ।

§ 'अथवा'—इति ङ, ज ।

॥ तै० सं० १. ७. १०. १० ।

¶ 'क मपि' तै० सं० १. ७. १२ आ० ।

** तै० ब्रा० १. ३. ६. २ ।

†† 'न वा'—इति च ; छ-उक्तानि तु

एतदादिः कश्चनप्रत्यवरोहेदित्यन्तः पाठ एव नास्ति ।

प्राञ्चक मिदं ब्राह्मण मित्वाह— “तद् ये च ज्येति । अचरा-
 र्जसु— ‘तत्’ तस्माद् हृदयस्मृतिगानुष्ठितत्वाद् ‘जि’ ‘पुरा’ पूर्वं
 ‘वाजपेयेन यजन्ते’, ते सर्वे ‘अर्धं’ नञ्छन्ति, ‘ततः’ ऊर्ध्वदिशः
 सकाशाम् ‘जानन्त्युतेयेन’ जानन्त्युतेः पुत्रेण ‘घोषाविना’ तत्राद्या
 ‘एव’ एकेन राजर्षिणा ‘प्रत्यवरुद्धं’ प्रत्यवरीहः कृतः । भावे
 निष्ठा । “इतश्चानिजः”—इति * जनन्त्युतेर्दक् प्रत्ययः । ‘ततः’
 चारम्भ इदानीं मनुष्ठातारोऽपि ‘सर्वाचीनम्’ अवास्तुशं ‘प्रत्यवरो-
 चन्ति’ इति ॥ ६ ॥

एवं वाजपेये ब्राह्मणस्याधिकारविधिं लुकेतुं हृदयस्मृति-
 हस्तान्तं प्रदर्श्य अत्रियस्यापि तं समर्पयितुं मिन्द्रहस्तान्तं दर्श-
 यति—“तेनेन्द्रोऽयजतेति । निमदव्याख्यातोऽर्थः । अस्मिन् पर्याये-
 ऽपि ‘तस्ये च अ’—इति वाक्यसन्दर्भः पूर्ववद् व्याख्येयः ॥ ६, ७ ॥

इत्थं मास्यायिकया वाजपेये ब्राह्मणराजग्यावधिकारिणौ
 प्रदर्श्य, इदानीं तं वाजपेयं विधत्ते— “स यो वाजपेयेन यजत
 इत्यादिना † ॥ ८ ॥

सर्वजनेन विराडात्मकप्रजापतिजयस्मानुष्ठितत्वात् तस्माद्यज-
 भूतो वाजपेयो न कर्तव्य इति पूर्वपक्षं सुब्रुवयति— “तदा-
 पूर्वं वाजपेयेनेत्यादि ‡ । “इह न किञ्चनेति । सर्वात्मकप्रजा-
 पतिजयेन ‘इह’ लोके ‘न किञ्चन’ परिशिष्टम् ; तस्मात् ‘तस्य’
 यजमानस्य ‘प्रजा’ ‘पापीयसी’ अतिशयेन दारिद्र्यवती ‘भवितीः’

* प्रा० सू० १. १. १३२ ।

† ‘अभवतः’ शुक्लपक्षौ हृदयस्मृतिसर्वेण यजन्ते, ज्योतिष्टोमेन वा
 —इत्यादि कात्यायनीयसन्धोऽन्ति निरीक्षणीयः (१४. १. २—८ सू०) ।

‡ ‘अनिष्टिनो वाजपेयेन’—इति का० औ० सू० १५. १. २ ।

भवितु मीश्वराः समर्गाः, 'इति' अतो हेतोः वाजपेयो न कर्त्तव्य इति ॥ ८ ॥

तन्निषेध अधिकारिविधेयनिरूपणेन परिहरति— "तदु वै यजेतैवेति । सर्वथा वाजपेययानः कर्त्तव्य इत्यप्युपपत्त्यर्थः । तत्र विदुष एव वदुर्त्वं विदुषा मेव याजयिष्यत्व मित्युभय निषेध-पादयति— "स एव मिति । 'यः' पुमान् 'एतं' वाजपेयं वज्रम्, ऋगादिवेदत्रयेण 'कृतं' ऐतिकर्त्तव्यत्वेन विहित इति 'विद्यत्' जानीयात्, 'ये' च 'प्रजत्रयः' प्रज्ञातवन्तः साज्जोपाह्वं कर्म ज्ञात-वन्त ऋत्विजः, 'ते' 'एनम्' अन्वादिष्टं विदांसं वष्टारं 'याज-येदुः' । अतः साधारणैर्वाजपेययानो न कर्त्तव्य इत्यभिप्रायेण "न वाजपेयेन यजेत"—इत्युक्तम् । "एषा ह त्वेवेतस्येति । क्रिया-श्रुयमाना ऋत्विजा याजयिष्यत्व मेव वज्रसम्पत्तिः ; अज्रवैकल्या-भावेन यज्ञसम्पूर्त्तः सम्भवात् ॥ १० ॥

तत्र वाजपेये अधिकारिविधिं सूचयति— "स वा एव ब्राह्मणस्येति । यतो हवस्यतिनानुष्ठितः, यतो देवानां मध्ये हवस्यतिः ब्राह्मणजात्यभिमानो, ब्राह्मणहवस्यत्पोर्ब्रह्मसम्बन्धाद् ऐक्यरूपम् ; 'ब्रह्म अधीते वेद वा ब्राह्मणः'—इति व्युत्पत्तेः । इन्द्रे-वाप्यनुष्ठितः, यतो देवानां मध्ये इन्द्रः अत्रियजात्यभिमानो । इन्द्र-राजन्वयोः अत्रसम्बन्धाद् ऐक्यरूपम् ; अत्रं नाम वज्रम्, तस्यज्ञावात् उभयोः । अतो मनुष्येष्वपि ब्राह्मणराजन्वयोरैवाधिकारो न तु वैश्वस्य * । अत एव कात्यायनेनोक्तम्— "वाजपेयः शरथवै-श्वस्य"—इति † ॥ ११ ॥

* "स वा एव ब्राह्मणस्य चैव राजन्वस्य च वज्रः"—इति तै० ब्रा०

वाजपेयस्य साम्राज्यफलं मिति वस्तुं प्रसङ्गात् राजसूयस्याधि-
कारिभेदेन फलभेदेन वा चवरत्वं दर्शयति— “राज्ञ एव राजसूय
मित्यादिना * । एवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । राजशब्देन
सत्रिय उच्यते , न तु राज्ययोगाद्राजिति व्युत्पत्त्या ब्राह्मणादि-
र्विवक्ष्यते । “चवरं वा इति । राजसूयाख्यं कर्म ‘चवर’ निष्क-
ष्टम् ; कतिपयदेशाधिपतित्वलक्षणराज्यफलमात्रसाधनत्वात् । वाज-
पेयाख्यं कर्मैव ‘परम्’ उक्तुष्टम् ; सर्वदेशाधिपतित्वरूपसाम्राज्य-
फलसाधनत्वात् । राज्यात् साम्राज्यस्याधिक्य माह — “काम-
येत वै राजिति ॥ १२, १३ ॥

अथ वाजपेयस्य साम्राज्यफलं दर्शयति— “स यो वाजपेये-
नेति । ‘सः’ सम्राट् वाजपेययाजी ‘इदं’ परिदृश्यमानं ‘सर्वे’
जगत् ‘संहृक्ते’ संवर्जयति , वशीकरोतीत्यर्थः † । एवं साम्राज्य-
फलं वाजपेयं विधाय तत्र कर्मादौ सावित्रहोमं विधत्ते— “स
कर्मणः कर्मण इति । वीक्षया सर्वकर्मादौ कर्तव्यत्व मभि-
धीयते । येषां कर्मणा मादौ सावित्रहोमः कर्तव्यः , तानि
कर्माणि कात्यायनेन सङ्गृहीतानि— “देव सवितरिति जुहोति
यजत्यादिषु , सङ्गृह्य दीक्षारम्भे कर्मैकत्वात् , क्रयचक्षेयारम्भे
प्रवर्ग्योत्सादनाग्निप्रणयनहविर्धानाम्नीषोमाणां सदधानीधधिष्णा-
नियपनवसतीवरिशङ्खपरिहरिषु च कर्मान्तरत्वात्”—इति ‡ ।
तत्र मन्त्रं विधत्ते—“देव सवितरिति § । तस्य मन्त्रस्याय

* ‘राज्ञो राजसूयः’—इति का० श्रौ० सू० १५. १. १ ।

† मीमांसायाः न्यायमालायां (१ अ० ४ पा०) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १४. १. ११, १२, १३ ।

§ वा० सं० ६. १. १ ।

मर्थः ;— इ 'सवितः देव' प्रेरक ! अन्तर्यामिन् ! 'यज्ञ' वाज-
पेयं 'प्रसूय' प्रवर्त्तय , 'यज्ञपतिं' यजमानं 'भगाय' अनुष्ठान-
रूपाद्यैश्वर्याय 'दिश्यः' दिवि भवः यो 'गन्धर्वः' सवितुरनुपज्ञात्
'केतपूः' केतान् पुनाति, प्राणिनां विज्ञानानि शोधयन् भवति,
सः 'नः' अस्माकं 'केतं' वाजपेयविज्ञानं 'पुनातु' शोधयतु ।
'वाचस्पतिः' प्रजापतिश्च सवित्वानुज्ञातः 'नः' अस्मदीयं 'वाजं'
हवीरूप मयम् 'यच' अस्मिन्नहनि 'स्वदतु' स्वदयतु ॥ १४ ॥

सवितुरुपधावनं वृहस्पतिसम्बन्धेन स्तौति— "तस्यैवाद्
इति । 'अदः' अस्मिन् विपक्षटे पूर्वस्मिन् काले यथा 'वृहस्पतिः
सवितारम्' 'उपधावत्', ततः तस्मै सविता चानुज्ञां ददौ , एवम्
'एषः' इदानीं मनुष्ठातापि त मेव 'उपधावति', तस्मै च 'प्रस-
विता' प्रेरयिता प्रसीति , अनुजानातीत्यर्थः ॥ १५ ॥

"तस्मादाहेति । सावित्रहोमस्य सङ्घट्टिततां दर्शयति—
"आ श्नः सुत्याया इति । आक् मर्यादायाम् । 'शः सुत्यायाः'
सुत्यादिनात् पूर्वम् , नोत्तरत्वेत्यर्थः । अत एव कात्यायनः—
"प्राक् सुत्यायाः"—इति ॥ १६ ॥ १ ॥"

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनयतपयन्नाष्टमभाष्ये

• पञ्चमकाण्डे प्रथमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

अ॒शुं गृह्णा॒ति । स॒र्व॒स्वा॒यै॒व त॒स्माद्वा अ॒शुं
गृह्णा॒त्यै॒तान् प्र॒ज्ञा॒ताने॒वाग्नि॒ष्टोमि॒काम् य॒ज्ञान्
गृह्णा॒त्याय॒य॒यात् • ॥ १ ॥

अथ पु॒ष्टान् गृह्णा॒ति । तद्य॒दे॒वे॒तेर्दे॒वा उद॒-
ज॒य॒स॒त्तदे॒वैष ए॒तेऽव॒ज॒य॒ति † ॥ २ ॥

अथ षोड॒शिनं गृह्णा॒ति । तद्य॒दे॒वे॒तेने॒न्द्र उद॒-
ज॒य॒स॒त्तदे॒वैष ए॒तेनो॒ज॒य॒ति ‡ ॥ ३ ॥

अथै॒तान् पु॒ञ्च व्या॒ज॒पे॒य॒य॒ज्ञान् गृह्णा॒ति । ध्रु॒व-
स॒दं त्वा नृ॒षदं॑ म॒नःस॒द मु॒प॒या॒म॒गृही॒तो ऽसौ-
न्द्रा॒य त्वा जु॒ष्टं गृह्णा॒म्येष॒ ते यो॒नि॒रिन्द्रा॒य त्वा
जु॒ष्टत॒म मि॒ति सा॒द॒य॒त्येषां॑ वै लो॒का॒ना म॒य
मे॒व ध्रु॒व इ॒यं पृथि॒वी म॒मे॒वै॒तेन॑ लो॒क सु॒व॒ज॒-
य॒ति ॥ ४ ॥

अप्सुष॒दं त्वा † । ध्रु॒त॒स॒दं व्यो॒म॒स॒द मु॒प॒या॒म॒-
गृही॒तो ऽसौन्द्रा॒य त्वा जु॒ष्टं गृह्णा॒म्येष॒ ते यो॒नि॒-

• 'यात्'—इति ग, घ ।

†, ‡ 'ति'—इति क ।

‡ न-घ-पुषाकवोरिह देदचिने (१) वासि ।

रिन्द्राय त्वा जुष्टतम मिति सादयत्येषां वै
लोकाना मय मेव व्योमेद् मन्तरिक्षलोका मेवै-
तेनोत्तजयति ॥ ५ ॥

पृथिविसुदं त्वा । अन्तरिक्षसुदं • दिविसुदं देवसुदं
नाकसुदं मुपयामगृहीतो ऽसौन्द्राय त्वा जुष्टं
गृक्षाम्येष ते योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतम मिति
सादयत्येष वै देवसन्नाकसुदेष एव देवलोको देव-
लोका मेवैतेनोत्तजयति ॥ ६ ॥

अपां रस मुदयसं । सूर्ये सन्तं समाहितम् ।
अपां † रसस्य यो रसस्तं वो गृक्षाम्युत्तमं मुप-
यामगृहीतो ऽसौन्द्राय त्वा जुष्टं गृक्षाम्येष ते
योनिरिन्द्राय त्वा जुष्टतम मिति सादयत्येष वा
अपां रसो यो ऽयं पवते स एष सूर्ये समाहितः
सूर्यात् पवत ऽएत मेवैतेन रस मुत्तजयति ॥ ७ ॥

गृहा ऊर्जाहृतयः । व्यक्तो विप्राय मतिम् । तेषां ‡
विशिप्रियाणां व्योऽह मिष मूर्जं समग्रं मुपयाम-

* 'त्वान्तरिक्षसुदं'—इति म. च ।

† 'समाहित अपां'—इति ग, च ।

‡ 'मतिं तेषां'—इति म, च ।

गृहीतोऽसौन्द्राय त्वा जुष्टं गृह्णाम्येष * ते योनि-
 रिन्द्राय त्वा जुष्टतम मिति सादयत्वृग्वै रसो रस
 मेवैतेनोज्जयति ॥ ८ ॥

तान्वा ऽएतान् † । पञ्च ब्वाजपेययज्ञान् गृ-
 ह्णाति प्रजापतिं वा ऽएष उज्जयति यो ब्वाज-
 पेयेन यजते संवत्सरो वै प्रजापतिः पञ्च वा
 ऽऋतवः संवत्सरश्च तत् प्रजापति मुज्जयति तस्मात्
 पञ्च ब्वाजपेययज्ञान् गृह्णाति ‡ ॥ ९ ॥

अथ सप्तदश सोमयज्ञान् गृह्णाति । सप्त-
 दश सुरायज्ञान् प्रजापतेर्वा ऽएते ऽअन्वसी यत्
 सोमश्च सुरा च ततः सत्यं श्रीर्ग्यतिः सोमो
 ऽनृतं पाप्मा तमः, सुरैते ऽएवैतदुभे ऽअन्वसी
 ऽउज्जयति सर्व्वं वा ऽएष इद मुज्जयति यो ब्वाज-
 पेयेन यजते प्रजापतिः ॥ उज्जयति सर्व्वं मु ह्येवेदं
 प्रजापतिः ॥ १० ॥

स यत् सप्तदश । सोमयज्ञान् गृह्णाति सप्त-
 दशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञः स यावा-

* जुष्ट मेघ'—इति ग, घ।

† 'तान्'—इति ग, घ।

‡ 'ति'—इति क

नेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मैतत् सत्यं
श्रियं ज्योतिरुज्जयति ॥ ११ ॥

अथ यत् सप्तदश । सुरायज्ञान् गृह्णाति
सप्तदशो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञः स यावा-
नेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्मैतदनृतं
पाप्मानं तम उज्जयति ॥ १२ ॥

तु ऽउभये चतुस्त्रिंशद् युहाः सम्पद्यन्ते ।
त्रयस्त्रिंशदै देवाः प्रजापतिश्चतुस्त्रिंश सत्
प्रजापति मुचजयति ॥ १३ ॥

अथ यत्र राजानं क्रीणाति । तद्वक्षिणतः
प्रतिवेशतः केशवात् पुरुषात्सोसेन पतिस्त्रुतं क्री-
णाति न वा ऽएष स्त्री न पुमान् यत् केशवः
पुरुषा यदाह पुमांस्तेन न स्त्री यदु केशवस्तेनो †
न पुमान्नैतदयो न हिरण्यं यत् सीस ‡ नैष सोमो
न सुरा यत्परिस्त्रुत् तस्मात् केशवात् पुरुषात्सोसेन
परिस्त्रुतं क्रीणाति ॥ १४ ॥

अथ पूज्येद्युः । द्वौ खुरौ कुर्वन्ति पुरोऽक्ष

* 'त्रि'—इति क ।

† 'स्तेन'—इति ग, घ ।

‡ 'सीसं'—इति ग, घ ।

मेवान्यं पश्चादक्ष मन्यं नेत्सोमयहांश्च सुरायहांश्च
सह सादयामेति तस्मात् पूर्वद्युर्दो खरौ कुर्वन्ति
पुरोऽक्ष मेवान्यं पश्चादक्ष मन्यम् • ॥ १५ ॥

अथ यत्र पूर्वया दारा । व्वसतीवरीः प्रपाद-
यन्ति तदपरया दारा नेष्टा परिस्रुतं प्रपादयति
दक्षिणतः पात्राण्यभ्यवहरन्ति पुरो ऽक्षमेव प्रत्य-
ङ्गासीनो † ऽध्वर्युः सोमयहान् गृह्णाति पश्चादक्षं
प्राङ्गासीनो ‡ नेष्टा सुरायहान्त्सोमयह मेवा-
ध्वर्युर्गृह्णाति सुरायहं नेष्टा सोमयह मेवाध्वर्युर्गृ-
ह्णाति सुरा नेष्टैव मेवेनान् व्यत्यासं गृह्णीतः ॥ १६ ॥

न प्रत्यञ्च मक्ष मध्वर्युः । सोमयह मतिहरति
न प्राञ्च मक्ष नेष्टा सुरायहं नेडग्योतिश्च तमश्च
संस्तुजावेति § ॥ १७ ॥

उपर्युपर्येवाक्ष मध्वर्युः । सोमयहं धारयत्यधी-
ऽधोऽक्षं नेष्टा सुरायहं सम्पुचौ स्थः सं ता
भद्रेण पृङ्ग मिति नेत्याप मिति ब्रूवावेति तौ
पुनर्विहरतो विपुचौ स्थौ वि मा पाप्मना पृङ्ग

* 'मन्यम्'—इति क, ख । † 'प्रत्यङ्गासीनो'—इति ग, घ ।

‡ 'प्राङ्गासीनो'—इति ग, घ । § 'संस्तुजावेति'—इति ख ।

मिति तद्यथेषीकां मुञ्चाद्विहदेव मेनं^१ सर्वस्मा-
त्पाप्मनो विवृहत्सुस्मिन् तावच्च नैनो भवति याव-
त्तृणस्यायं तौ सादयतः * ॥ १८ ॥

अथाध्वर्युः । हिरण्यपाचेण मधुग्रहं गृह्णाति
तं मध्ये सोमग्रहाणां सादयत्यथोक्थ्यं गृह्णा-
त्यथ ध्रुव मधैतान्त्सोमग्रहानुत्तमे स्तोत्रं ऽष्टत्वि-
जां चमसेषु व्यवनीय जुहति तान् भक्षयन्त्यथ
माध्यन्दिने सुवने मधुग्रहस्य च सुराग्रहाणां
चोदते तस्यातः ॥ १८ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [१.२.] ॥

एवं विहिते वाजपेये अहविशेषा द्वितीयब्राह्मणेऽभिधीयन्ते,
प्राकृतास्त्वितिदिश्यन्ते । तत्र तावदंशुग्रहं विधत्ते — “अंशुं
गृह्णातीति । ‘अंशु’ सोमग्रहं सोमद्रव्येण गृह्णीयात् ।
‘सर्वत्वाय’ स्वविरहप्रयुक्तन्यूनतादोषपरिहारेण यज्ञस्य समृद्धेय
इत्यर्थः । अंश्वदाभ्ययोरप्राकृतत्वेन चोदकादप्राप्तयोरिव विधानं
युक्तम् । अत एवापस्तम्बः — “आष्टव्यवतादाभ्यो यहीतथ्यो
बुभूषतांशुस्तौ न सर्वत्र यहीतथ्यौ वाजपेये राजसूये सत्रे सर्ववेदसे”
— इति * । अत्र प्रकृतिगतानुपांश्वन्तर्यामादीमितिदिशति —

* ‘सादयतः’—इति म, च ।

† आप० औ० सू० १२. ८. १२, ११ ।

“अथैतानिति । ‘प्रज्ञातान्’ प्रसिद्धान् ‘आमिष्टोमिकान्’ अमिष्टोमे विहितान् ‘गृहान्’ ‘आ आप्रयणात्’ आप्रयनपर्यन्तान् गृहीयात् । उपांश्वन्तर्यामौ , ऐन्द्रवायव मैत्रावरुणाग्निनान् , शुक्रामन्विनौ , आप्रयणश्च गृहीयादित्यर्थः ॥ १ ॥

अथातिथ्याद्यान् विधत्ते— “अथ पृष्ठानिति । ‘पृष्ठान्’ अतिथ्याद्यान् । ते हि पृष्ठस्तोत्रसम्बन्धात् ० पृष्ठं इत्यर्थः । पृष्ठपञ्चमे प्रतिदिवस मेकैकस्व , विश्वजिति सर्वपृष्ठे चैकादश पञ्चणात् एतेषां पृष्ठसङ्ख्या । तथाच चतुर्थकाण्डे समाम्नातम्—“अग्नीन्द्रसूर्या अतिथ्याद्यान् ददृशुः”—इत्यारभ्य, “तान् वे पृष्ठे पञ्चमे गृहीयात् , पूर्वं त्रयं आमेय मेव प्रथमेऽहमेन्द्रं द्वितीये सौर्यं तृतीय एव मेवान्वहम्”—इति , तथा “विश्वजिति सर्वपृष्ठ एकादश एव गृह्यन्ते”—इति च ॥ । तेषां प्रकृतिगता त्वित्वसङ्ख्यैव शाखान्तरवत् ; सङ्ख्यानन्तरानुपदेशात् । अत्र कात्यायन— “प्रातस्सवनेऽतिथ्याद्यान् गृहीत्वा षोडशिनम्”—इति ॥ २ , ३ ॥

अहान्तराणि विधत्ते— “अथैतान् पञ्चेति । सूचितं हि— “पञ्च चैन्द्रान्, ध्रुवसद मिति प्रतिमन्द्रम्”—इति § । अथैतान् तेषां पञ्चानां अहानां अपि पञ्च मन्थान् विधत्ते—“ध्रुवसदं त्वेत्यादिना । तत्र , प्रथमग्रहमन्त्रस्याय मर्थः । ;— ‘ध्रुवसदं’ ध्रुवे स्थिरे

* ‘पृष्ठपञ्चमसम्बन्धात्’—इति च ।

† पुरस्तात् (४. ४. ५. २-१३.) द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १४. १. २८ क ।

§ का० श्रौ० सू० १४. १. २८ ख ; २. १ ।

॥ वा० सं० ६. २. १ ।

भूलोके सीदन्तम्, 'वृषट्' नृषु नेत्रषु सीदन्तम्, 'ममसाद' ममसि वर्त्तमानं 'त्वा' त्वां यद्वा 'इन्द्राय' 'शुटम्' अभि-
कचितं 'गृह्णामि' त्वाम्। 'उपयामगृहीतोऽसि' पृथिव्याक-
लेन पात्रेण गृहीतोऽसि ; "इयं वा उपयामः"—इति श्रुतेः * ।
अत्र भिन्नक्रमः, यत उपयामगृहीतोऽसि अतस्त्वां गृह्णा-
मीति । 'ते' तव एव स्वरप्रदेशो 'योनिः' स्थानम्, तस्मात्
'इन्द्राय' 'शुटतमम्' अभिप्रियतमं त्वा मिह सादयामीति ।
"एष ते योनिः"—इति मन्त्राख्यभागस्य विनियोग माह—"सादय-
तीति । मन्त्रगतं भ्रुवपदं व्याचष्टे— "एषां वा इति । 'एषां'
लोकानां' भूम्यादीनाम् 'अयं' परिदृश्यमानो लोको 'भ्रुवः'
इदंशब्दस्यार्थे माह— "इयं वै पृथिवीति ॥ ४ ॥

"अप्सुषट् मिति । द्वितीयमन्त्रस्याय मर्थः † ;— अप्सु
सीदन्तीत्यप्सुषत् तम्, घृते सीदन्तम्, 'व्योम्नि' अन्तरिक्षे
सीदन्तम् । उपयामगृहीतोऽसीत्यादि पूर्वेषु समानार्थे इति
नेह विव्रियते । व्योमसदितिपदस्य तात्पर्ये माह— "इदं मेव
व्योमेति । विशेषेण भोम् भवनं व्याप्तिर्यस्य तद् व्योम । तदेव
'अन्तरिक्षम्' तदेतद्वितीयमन्त्रेण ‡ जितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

"पृथिविसद मिति । तृतीयमन्त्रस्याय मर्थः § ;— पृथि-
व्यादिषु त्रिषु लोकेषु सीदन्त मत एव सदम् । लोकत्रयाभि-
मानिषु अग्निवायुसूर्येषु, अन्येष्विन्द्रादिषु च आसीदन्तम् ।
'नाकसदम्' न विद्यते अकं दुःखं यस्मिन्निति नाकः स्वर्गो देव-
लोकः । अत एव स्वर्गपदस्य सुखवाचकत्वं मन्यव्रीक्षम्—

* श्र० ब्रा० ४. १. २. ७ ।

† वा० सं० ६. २. १ ।

‡ 'तद्विपरीतग्रहणे'—इति च. कृ ।

§ वा० सं० ६. २. १ ।

“यच्च दुःखेन सन्धितं न च पस्त मनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च सुखं स्वर्गपदास्मदम्”—इति ।

तत्र नाकसत्पदं व्याचष्टे— “एष एव देवलोक इति ॥ ६ ॥

“अपां रस मिति । चतुर्थग्रहमन्त्रस्थाय मर्थः *,—
‘अपां’ ‘रसं’ सारभूतम् ; उदकस्यैव सोमरसत्वेन परिणत-
त्वात् । ‘उदयसम्’ उद्गच्छन्तम् । “यो गति-प्रजनन-काम्यशन-
खादनेषु †”—इत्यस्मादसुनि रूपम् । यदा, वय इप्यचनाम ‡ ,
उद्गत मत्तं जीवनं वा यस्मिन् । सोमरसोऽन्नभूतो जीवनहेतुश्च ;
“अपाम सोम ममृता अभूम ‡ ” इत्युक्तत्वात् । ‘सूर्ये’ ‘सन्तं’
विद्यमानं ‘समाहितं’ तत्रैव सम्यगाहितम् ; रसस्योदकादि-
रूपस्य आदित्वे एवावस्थानात् । ‘अपां’ ‘रसस्य’ सारभूतस्य
वक्त्रीरूपेण परिणतस्य सोमस्य ‘यो रसः’ दशापवित्रात्पवमानः,
तम् । आपः † ‘वः’ युष्माकं सम्बन्धिनम् ‘उत्तमम्’ उत्कृष्टं
स्वरसं ‘गृह्णाति’ ॥ । “उपयामेत्यादि । व्याख्यातम् । मत्तं
व्याचष्टे— “एष वा अपा मिति । ‘योऽयं पवते’ दशापवित्रात्
स्त्ववति, ‘सः’ अपां रसः । “एषः सूर्य इति । ‘एषः’ खलु
सोमरसः उदकाचना पूर्वे ‘सूर्ये’ ‘समाहितः’ सम्यगवस्थितः ,
इदानीं ‘सूर्यात्’ सूर्यात्मकाद् दशापवित्रात् ‘पवते’ स्त्ववति ॥ ७ ॥

“यद्वा ऊर्जाहुतय इति । पञ्चमग्रहमन्त्रस्थाय मर्थः ¶ :—
चे ग्रहाः † गृह्णात इति ‘ग्रहाः’ सोमाः । ‘ऊर्जाहुतयः’
ऊर्जं मत्तं सवनीयं पुरोडाश अभिलक्ष्य हयमानाः ; यदा ,

* वा० सं० ६. ३. १ ।

† अदा० प० ३८ वा० ।

‡ निष० २. ७. ७ ।

§ अ० सं० ८. ४८. ३ ।

॥ ‘गृह्णामि’—इति क, छ ।

¶ वा० सं० ६. ४. १ ।

अवाहुतिभूता यूयम् । 'विप्राय' मेधाविने , स्वापेक्षितफलपरि-
 पूरकाय वा यजमानाय । 'मतिं' विवक्षितां बुद्धिं 'व्यस्तः'
 पश्यन्तोऽनुजानन्तो भवतेति शेषः । 'विशिप्रियाणां' "शिप्रे
 हनू नासिके वा"—इति * यास्कवचनम् ; इह हि हनू गृह्येते,
 तत्र भवं कर्म शिप्रियम् , विगतं शिप्रियं येषां ते । अत्र
 हनुव्यापाराभावात् शोभनाभिषवसंस्कृता इत्यर्थः । यद्वा, विवि-
 धानि शिप्रियाणि हनुस्थानीयानि पात्राणि , तत्पर्यन्तं , तेषां
 'वः' युष्माकं सम्बन्धिनम् 'इवम्' अथम् 'जर्जम्' बलप्रदं सोम-
 रसं 'समयभम्' "हृषद्दीर्घः † " समयहम् , सहृद्भामि । शिष्टं
 पूर्ववत् । जर्ज्-शब्दसूचितं मर्थं भाह—“जर्जं वै रस इति ॥ ८ ॥

अहगतां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति—“ताम् वा एतानिति । वाज-
 पेययागस्य स्वरूपावाप्तिसाधनत्वात् प्रजापतेश्च संवत्सरात्मतया
 पञ्चर्त रूपत्वात् ग्रहाणां पञ्च सङ्ख्या युक्तित्वर्थः ‡ ॥ ९ ॥

ग्रहान्तराणि सद्ग्राहाणि विधत्ते—“अथ सप्तदशेति § ।
 गृह्यन्त इति ग्रहाः सोमाः , सोमाश्च ते ग्रहाश्चेति विग्रहः ,
 सोमस्य वा ग्रहाः । उभयेषां ग्रहाणां द्रव्यद्वय मनूय प्रशंसति—
 “प्रजापतेर्वा इति । 'अन्धसी' अन्धे इत्यर्थः । 'सत्यं श्रीः ज्योतिः
 सोमः' सत्य-श्री-ज्योतिरात्मकत्वं सोमस्य ; इतरस्यास्तु 'अनृतं
 पाप्मा तमः' अनृतपापतमोरूपत्वम् । पाप्मेति दारिद्र्यम् ॥ १० ॥

उक्तग्रहसङ्ख्यां प्रजापत्यात्मकत्वेन स्तोति — “स यत् सप्त-

* निरु० ६. ४. १ ।

† पा० ८. २. ६२ सू० वा० १ ।

‡ 'अतिपाद्यवहोमः'—इति का० श्रौ० सू० १४. २. १ । 'पञ्चाना

मेन्द्राणाम्'—इति तत्र वृत्तिः ।

§ 'सप्तदशापरान्'—इति का० श्रौ० सू० १४. २. ३ 'सोमग्रहान्' ।

दशेति । प्रजापतेः सप्तदशत्वंम् “आश्रावय”-इत्यादि-सप्तदशा-
क्षरमन्त्रात्मकत्वादित्यवगन्तव्यम् ७ । स एव यज्ञः ; आश्रावये-
त्यादिमन्त्राभावे यज्ञस्यासिद्धेः । श्रूयते च “प्रजापतिर्वै यज्ञः”
-इति १ । अतः ‘स यज्ञः’ ‘यावान्’ यत्परिमाणः, कियत्कङ्गा-
कावयव इत्यर्थः । ‘यावती’ ‘मात्रा’ परिमितिः, ‘तावतैव’
सप्तदशसोमयजुवता यज्ञेन ‘यस्यै’ यस्य यज्ञात्मकस्य प्रजापतेः
सत्यादिकं यष्टा अर्जितवान् भवतीति ॥ ११ ॥

“अथ यत् सप्तदशेति । यथा सोमयजुवाक्यं योजितम्,
एव मेव सुरायजुवाक्यं योज्यम् ; एतावांसु विशेषः— तत्र सत्यादे-
रुक्तयप्राप्तिः, अत्रानृतादेर्निरासाज्जय इति ॥ १२ ॥

द्विविधग्रहाणां सङ्गो मिलित्वा स्तौति — “त उभये चतु-
स्त्रिंशदिति । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्र-
वषट्काराविति ‘त्रयस्त्रिंशद्’ देवताः, ‘प्रजापतिः’ तु ‘चतु-
स्त्रिंशः’ इति ॥ १३ ॥

प्राकृतं सोमक्रयणविधिं मनूय परिसुक्रयणं विधत्ते—
“अथ यत्रेति । ‘यच्च’ प्रदेशे ‘राजानं’ सोमलता मित्यर्थः,
क्रीणीयात्, तस्य दक्षिणे प्रतिवेशे स्थाने ‘केशवात्’ केशा
यस्य सन्तीति स तथोक्तः । “केशाद् वोऽन्यतरस्याम्”—इति ॥

* स एव मन्त्रः— “आश्रावयेति चतुरक्षरं मन्त्रुश्लेषद्विति चतुर-
क्षरं यजेति द्वाक्षरं ये यजामहे इति पञ्चाक्षरं द्वाक्षरी वषट्कार एव
नै सप्तदशः प्रजापतिः”—इति तै० सं० १. ४. ११. २ ।

† पुरस्तात् (श्र० ब्रा० १. १. १. १३.) दृश्यम् ।

‡ ‘नेष्टा च तावतः सौरान्’ इति का० श्रौ० सू० १४. २. ४ ।

§ पा० सू० ५. २. १०६ ।

यप्रत्ययः । तस्मात् 'पुरुषात्' सीसद्रव्ये च 'परिस्रुतं' क्रीणी-
यात् । लोके हि सुरा तस्माधनभूतैः ॥ परिपक्वद्रव्यैः क्रियते,
अत्र तु सुरासाधनाय † यथापिपरिपाकैः शष्पैर्निष्पन्नो रसः
परिस्रुदित्युच्यते । कात्यायनेन तस्यास्तस्माधनद्रव्याणां वा ज्ञयत्वं
विकल्पेनोक्तम्— "सोमात् क्रीयमाणात् सहितं दक्षिणतः सीसेन
परिस्रुतः ज्ञयत्वं केशवात्तद्द्रव्याणां वा"—इति ‡ । तैत्तिरीये तु
द्रव्यक्रय एवोक्तः— "सीसेन क्रीवाच्छ्रव्याणि क्रीणाति"—इति § ॥

"न वा एव स्त्री"—इत्यादिकस्याय मर्त्यः ;— सीस-केशव-
परिस्रुताम् ॥ अन्तरालवर्तित्वं साम्यम् । 'यत्' यतः , परि-
स्रुत-क्रीता 'पुमान्' पुंलक्षणावान् , श्मश्रुयुक्त इत्यर्थः , 'तेन' कार-
णेन 'स्त्री न' भवति ; यस्मात् 'केशवः' केशयुक्तः , 'तेन'
केशबाहुल्यवत्त्वेन 'पुमान्' च 'न' भवति ; केशबाहुल्यं तु स्त्री-
लक्षणम् ; यतः केशवत्क्रीवः ¶ स्त्रिया अप्रधिकः , पुरुषात् न्यूनः ;
सीस मप्ययसोऽधिकं, हिरस्यास्तु न्यूनम् । परिस्रुच्च सा हता ॥

* 'लोके हि सुरा तस्माधनद्रव्यैः'—इति क , छ ।

† 'सुरासाधनो यः'—इति च ।

‡ का० श्रौ० सू० १४. १. १४ , १५ ।

§ तै० ब्रा० १. ८. ५. ३ । "न वा एतदयो यत् सीसम्, न
स्त्री न पुमान् यत् क्रीवः , न सोमो न सुरायत् सौत्रामणीचन्द्रौ"
—इति च तत्र तदुत्तरम् ।

॥ 'परिस्रुताम्'—इति च ।

¶ 'क्रीवपुरुषः'—इति क ।

॥ 'परिस्रुजसाधना'—इति क , छ ; 'परिस्रुजसाधना'—इति च ;

अ-पुस्तके तु नास्तीति ।

सुरा न भवतीति ततोऽधिका , सोमवत्पूतत्वाभावात् ततो न्यूना ।
तस्माद् यथोक्तमेव कर्त्तव्यमिति स्खितम् ॥ १४ ॥

अथ द्वितीयमेव * ग्रहाणां ग्रहासादनं माभूदिति प्रदेश-
विशेषं विधत्ते— “अथ पूर्वेष्वर्हो खराविति । ‘पुरोऽक्षम्’
शकटस्याधस्तात् अक्षस्य पुरोभागे एकम् , ‘पश्चादक्षम्’ अक्षस्य
पश्चाद्भागेऽपरम् , इति ‘हो खरो’ ‘पूर्वेष्वर्हः’ पूर्वदिवसे कुर्युः † ।
तत्र कारणमाह— “नेत् सोमग्रहानिति । “नेत् सादया-
मेति । सः सादनमयुक्तमित्यभिप्रायेण पृथक्-सादनार्थे खर-
द्वयं कर्त्तव्यमित्यर्थः । ‘नेत्’-इति परिभये ‡ ॥ १५ ॥

वसन्तीवरीणां इविर्द्वाणमपादनमनूद्य परिस्रुत्प्रपादने
कश्चिद् विशेषं विधत्ते— “अथ यत्नेति । ‘अपरया’ पश्चि-
मया ‘दारा’ ‘नेष्टा’ नाम ऋत्विक् , अत्वर्युवर्गे तृतीयः §
‘प्रपादयति’ प्रवेशयेदित्यर्थः । “दक्षिणत इति । इविर्द्वाणस्य
दक्षिणतो दारं कृत्वा तेन सोमग्रहपात्राणि सुराग्रहपात्राणि
च प्रवेशयतीत्यर्थः ॥ सूत्रितं हि— “दक्षिणतः सन्धिं करोति,
यूपवेष्टनं सप्तदशभिर्वस्त्रैर्व्युदयन्यनं वा परिव्ययणकाले , •—•
सन्धिना पात्राण्याहृत्य”-इति ¶ ।

* ‘कर्त्तव्यमेव’-इति च ।

† का० श्रौ० १४. १. १८ सू० दृष्टव्यम् ।

‡ “अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्पृगुच्यते परिभये”-इति निरु० १. ३. ६ ।

§ तथाचान्वलायनः— “चत्वारस्त्रिपञ्चषाः तस्योत्तरे त्रयः ,—
होता •—• अध्वर्युः , प्रतिप्रस्थाता , नेष्टा , उन्नेता”-इति ४. १. ६ ।

॥ ‘प्रवेशयतीत्यर्थः’-इति च, क ।

¶ का० श्रौ० सू० १४. १. १६—२७ ।

वर्गद्वयग्रहणे ऋत्विजोर्नियमं दर्शयति— “पुरोऽथ मित्या-
दिना । विभागेन धारणाय व्यत्यासं विधत्ते— “सोमग्रहं निवा-
ध्वर्युरिति । ‘व्यत्यासम्’ व्यत्यस्य-व्यत्यसेत्यर्थः । अध्वर्युणा प्रथमे
सोमग्रहे गृहीते सति, नेष्टा प्रथमं सुराग्रहं गृह्णीयात् * ;
ततो द्वितीये द्वितीय मिति सोऽयं व्यत्यासः † ॥ १६ ॥

ग्रहाणा मन्यप्रदेशप्रापणं निषेधति— “न प्रत्यक्ष मद्य मिति ।
‘प्रत्यक्ष मद्यम्’ अद्यस्य पश्चाद् भागे ‘प्रति’ ‘सोमग्रहम्’ ‘अध्वर्युः’
‘न अतिहरति’ नातिहरेत्, नातिक्रामयेत् । एवं ‘नेष्टा’
अपि ‘सुराग्रहं’ ‘प्राक्ष मद्यम्’ शकटाद्यस्य पुनोद्देशं नाति-
हरेत् । उभयत्र कारणमाह— “नेऽप्योतिरिति । यदि ग्रहाणा
मन्योन्यदेशातिक्रमणं स्यात्, तर्हि तेजस्तिमिरयोः संसर्गः
स्यात्, स मा भूदिति व्यतिहरणनिषेधः । सोमस्य ज्योती-
रूपत्वं सुरायास्तु तमोरूपत्वं च प्रागावेदितम् ‡ ॥ १७ ॥

उभयग्रहधारणे कश्चिद् विशेषं विधत्ते— “उपर्युपर्येवाद्य
अध्वर्युरिति । अद्यस्य सन्निकृष्टोपरिभाग एव सोमग्रहस्य,
सन्निकृष्टाधःप्रदेश एव सुराग्रहस्य § । “उपर्यधसः सामीप्ये”—
इति द्विवचनम् । धारणमन्त्रं विधत्ते— “सऋचो स्थ रति ¶ ।
तस्यार्थः ;— वर्गद्वयमध्ये एकेकस्योक्तप्रदेशे धारणात् उभयो-

* का० श्रौ० १४. २. ४ सू० दृष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १४. २. ५ ।

‡ का० श्रौ० सू० १४. २. ६ ।

§ ‘सुराग्रहं’— इति च, छ । मूलस्य प्रतीकग्रहस्य मिदं स्यात् ।

पा० सू० ८. १. ७ ।

वा० सं० ६. ४. २ ।

हित्वेन मन्त्रे 'सम्पृचो'—इति, 'पृङ्गम्'—इति च द्विवचन मुक्तम् ।
 हे सोमसुरायही ? 'सम्पृचो' संस्पृष्टौ 'स्यः' । यतो युवां
 सम्पृक्तावभवत्तम्, यतो 'मा' माम् अपि 'भद्रेण' प्रजापतिना
 "प्रजा वै भद्रम्, पथवो भद्रम्"—इति * श्रुतेः । 'पृङ्गं' संयो-
 जयत मिति । कात्यायनसु शास्त्रान्तरानुसारेण धारणाहरण-
 मन्त्रयोः प्रतीकं बहुवचनत्वेनोदाजहार— "अक्षानतिक्रमणं
 यज्ञायाम्, उपर्युपर्यश्च मध्यर्धधारयत्प्रधोधो नेष्टा सम्पृचाविति,
 विपृचावित्याहरते"—इति † ।

प्रयोजनकथनमुखेन मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— "नेत् पाप
 मिति ब्रवावेति । यद्युभयोर्यज्ञयोर्धारणसमये सम्यक्वाचक-
 मन्त्रे 'भद्रेण पृङ्गं मिति' यत् प्रार्थनम्, तत् सुरायज्ञं ‡
 पाप मित्येवं नैव ब्रवावेत्यभिप्रायेत्यर्थः ।

अक्षप्रदेशात् तयोः स्वस्वप्रदेशोऽवस्थापनं समन्त्रकं विधत्ते —
 "तौ पुनर्विहरत इति § । हे यही ! 'विपृचो' विपृक्तौ 'स्यः' ।
 यत एवम्, यतो ममापि प्रार्थनां वियोजत मिति ।

मन्त्रस्योत्तरभागं व्याचष्टे— "तद्यथेयीका मिति । यथा
 'मुष्मात्' मुष्मद्वशात् 'इयीकाम्' मध्यवर्त्ति' दणं 'विवृजेत्'
 पृथक् कुर्यात्, 'एवम्' 'एनं' यजमानं 'सर्वस्मात्' 'पाप्मनः'
 पापात् 'विवृजतः' हो यही वाध्वर्युः (?) । एतदेवाह— "तच्छिव

* "सम्मा भद्रेण पृङ्गुत्तेत्याह, अत्र वै भद्रम् अत्राद्येनेवैतत् संख-
 षति"—इति तु तै० ब्रा० १. २. ४. ६ ।

† का० श्रौ० सू० १४. २. ६. ७, ८ ।

‡ 'सुराख्यं'—इति च, क ।

§ का० श्रौ० सू० १४. २. ८ ।

तावच्चनेति । ‘चन’-शब्दोऽध्यर्षे • । यावत् दृष्टार्घं तावत्सात्त्वं
स्वल्पं अपि ‘एनः’ पापं ‘तस्मिन्’ ‘न’ भवति ॥ १८ ॥

अथ मधुपहस्यं विधत्ते— “अथाध्यर्षुरिति । तस्य सादन-
प्रदेशं विधत्ते— “तं मध्य इति । अत्र कात्यायनः— “हिर-
ण्यमेन मधुपहं गृहीत्वा खरमध्ये सादयति”—इति † ।

अथ प्राकृतानुकूप्यध्रुवग्रही दर्शयति— “अथोक्थ मित्यादि ।
सूत्रकृता चनयोद्योदकादेव ग्रहणं सिद्धं मिति सूचितम्—
“उक्थ्यादि”—इति ‡ ।

पृथग्यहस्यप्रसङ्गात् द्विविधग्रहाणां होमकालं भक्ष्यं च
विधत्ते— “अथैतान्सोमग्रहानिति । तान् प्रातश्चावने गृही-
तान् सोमग्रहान् ‘उत्तमे स्तोत्रे’ तृतीयसवने वृहत्स्तोत्रे वाज-
पेयसंस्थापननिमित्ते स्मृते सति ‘ऋत्विजां चमसेषु’ ‘व्यवनीय’
व्यवनयनं कृत्वा जुहुयुर्भक्षयेयुः ।

तत्प्रसङ्गात् सुरापहाणां मधुपहस्यं च माध्यन्दिनसवनमध्ये
विनियोगो भविष्यतीत्याह— “अथ माध्यन्दिन इति । ‘उद्यते’
—इति, “वद व्यक्तायां वाचि” §, कर्मणि यकि सम्प्रसारणम् ।
एतेषां होमास्तावत् तद्विनियोगप्रकारोऽपि “अथाध्यर्षुश्च यज-
मानश्च पूर्व्या हारा मधुपह मादाय निष्क्रामतः”—इत्यारभ्य,
“अथ नेष्टाऽपरया हारा सुरापहानादाय निष्क्रामति”—इत्यादिना ।

• अम० को० ३. ४. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १४. २. ६ ।

‡ का० श्रौ० सू० १४. २. १० ।

§ आ० प० १००६ घा० ।

॥ पञ्चमे ब्राह्मणे २८ कण्ठी द्रष्टव्या

अग्निर्वैवाध्याये वक्ष्यत इत्यर्थः । “तस्यात इति । ‘अतः’ सोम-
ग्रहहोमभक्षणप्रतिपादनानन्तरं ‘तस्य’ आन्नातस्य सुराग्रहविनि-
योगप्रतिपादकवाक्यस्य पाठानुसन्धानं कार्यं मित्यर्थः ॥ १८ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्.)

आग्नेयं मग्निष्टोमं ऽग्नालभते । अग्निर्वा
ऽअग्निष्टोमो ऽग्निष्टोमः • मेवैतेनोऽजयत्यैन्द्राग्नं मुक्-
थेभ्यः ऽग्नालभत ऽऐन्द्राग्नानि वा ऽउक्त्यान्युक्-
थान्येवैतेनोऽजयत्यैन्द्रं षोडशिनं ऽग्नालभत ऽद्वन्द्वो
वै षोडशी षोडशिनं मेवैतेनोऽजयति ॥ १ ॥

सारस्वतं सप्तदशाय स्तोत्रायालभते । तदे-
तदुनतिरात्रे सति रात्रे रूपं क्रियते प्रजापतिं
वा ऽएष उज्जयति यो व्वाजपेयेन यजते

संवत्सरो वै प्रजापतिस्तदेतेन सारस्वतेन रात्रि
मुज्जयति तस्मादेतदनतिराचे सति राचे रूपं
क्रियते * ॥ २ ॥

अथ मरुता उज्जेषेभ्यः । व्वशां पृश्नि मूल-
भत इदं वै व्वशा पृश्निर्यदिद् मरुतां मूलि चा-
मूलं चान्नादां प्रतिष्ठितं तेनेयं व्वशा पृश्निरस्यं
वा एष उज्जयति यो व्वाजपेयेन युजते इन्द्र-
पेयः † ‡ वै नामैतद्यज्ञपेयं विशो वै मरुतो-
ऽस्य † वै विश उज्जेषेभ्य इत्युज्जित्या एष
दुर्व्वेदे इन्द्रपेयस्यै याज्यानुवाक्ये यद्युज्जेषस्यै
न विन्देदपि ये एष के च मारुत्यौ स्यातां
दुर्व्वेदो एष व्वशा पृश्निर्यदि व्वशां पृश्नि न विन्दे-
दपि यैव का च व्वशा स्यात् ॥ ३ ॥

तस्या आहत् † । यत्र होता माहेन्द्रं गृह
मनुशः सति तदस्यै व्वपया प्रचरेयुरेष वा इन्द्र-
स्य निष्केवल्यो गृहो यन्माहेन्द्रो ऽप्यस्यैत-
न्निष्केवल्य मेव स्तोत्रं निष्केवल्यः शस्त्र मिन्द्रो

* 'क्रियते'—इति ग, घ ।

† 'अस'—इति ग, घ ।

‡ 'आहत्'—इति ग, घ ।

वै यजमानस्तन्माभ्यत एवैतद्यजमाने द्वीर्यं दधाति
तस्मादद्या अन्नं व्यपया प्रचरेयुः ॥ ४ ॥

द्वेधावदानानि श्रपयन्ति । ततो ऽर्वाणां जुह्वा
मुपस्तीर्य द्विर्द्विरवद्यति सकृदभिघारयति प्रत्य-
नक्तावदानान्यथोपभृति सकृत्सकृदवद्यति द्विरभि-
घारयति न प्रत्यनक्तावदानानि तद्यद्वर्णानां द्वि-
र्द्विरवद्यति तथेषा कृत्स्ना भवत्यथ यदेतैः प्रच-
रति तेन देवीं विंश मुञ्जयत्यथार्वाणि मानुष्यै
विंश ऽउपहरति तेनो मानुषीं विंश मुञ्ज-
यति ॥ ५ ॥

तद् तथा न कुर्यात् । हलति वा ऽएष
यो यज्ञपथादेत्येति वा ऽएष यज्ञपथाद्य एव
करोति तस्माद्यज्ञैवेतरेषां पशूनां व्यपाभिः प्रच-
रन्ति तदेतैस्तस्यै व्यपया प्रचरेयुरेकधावदानानि श्रप-
यन्ति • न मानुष्यै विंश ऽउपहरति † ॥ ६ ॥

अथ ‡ सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभते । ते वै

• 'श्रपयन्ति'—इति च का० रोच-इदम् ।

† 'उपहरति'—इति ख, 'उपहरति'—इति ग, घ ।

‡ 'अथ'—इति क ।

सुर्वे तूपरा भवन्ति सुर्वे श्यामाः सुर्वे मुष्कराः
 प्रजापतिं वा ऽएष मुञ्जयति यो व्याजपेयेन
 यजते ऽन्नं वै प्रजापतिः पशुर्वा ऽपन्नं तत्
 प्रजापति मुञ्जयति सोमो वै प्रजापतिः पशुर्वै
 प्रत्यक्षः सोमस्तुप्रत्यक्षं प्रजापति मुञ्जयति
 सप्तदश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत् प्रजा-
 मुञ्जयति ॥ ७ ॥

ते वै सुर्वे * तूपरा भवन्ति । पुरुषो वै प्रजा-
 पतेर्नेदिष्ठः सो ऽयं तूपरो † ऽविषाणस्तूपरो वा
 ऽपविषाणः प्रजापतिः प्राजापत्या एते तस्मात्
 सुर्वे तूपरा भवन्ति ॥ ८ ॥

सुर्वे श्यामाः । द्वे वै श्यामस्य रूपे शुक्रं
 चैव लोम कृष्णं च इन्द्रं वै मिथुनं प्रजुननं
 प्रजुननं प्रजापतिः प्राजापत्या एते तस्मात् सुर्वे
 श्यामा भवन्ति ॥ ९ ॥

सुर्वे मुष्कराः । प्रजुननं वै मुष्करः प्रजु-
 ननं प्रजापतिः प्राजापत्या एते तस्मात् सुर्वे

* 'सुर्वे'—इति न, घ ।

† नास्तीति चिह्नं म-घ-पुस्तकाभ्यां मन्त्राय ।

मुष्कारा भवन्ति दुर्ध्वेदा एवम् । समृद्धाः पशवो यद्वे-
वम् । समृद्धान् न विन्देदपि कतिपया एवैवम् । समृद्धाः
स्युः सर्वे मु ऋग्वेदं प्रजापतिः ॥ १० ॥

तस्यैके । स्वाच ऽउत्तम मालभन्ते यदि वे
प्रजापतेः पर मुस्ति स्वागेष तदेतद्वाच मुञ्जयाम
इति वृद्धस्तस्तदु तथा न कुर्यात् सर्वं वा ऽवृद्धं
प्रजापतिर्यदिने लोका यदिदं किं च सा यदे-
वेषु लोकेषु स्वाग्वदति तद्वाच मुञ्जयति तस्मादु
तस्माद्विधेयं ॥ ११ ॥

तेषा माहत् ० । यत्र मैत्रावरुणो व्वामदेव्य
मनुश्रुसति तदेषां व्वपाभिः प्रचरेयुः प्रजु-
ननं वै व्वामदेव्यं प्रजननं प्रजापतिः प्राजापत्या
एते तस्मादेषा मन्त्र व्वपाभिः प्रचरेयुः † ॥ १२ ॥

अथेष्टा अनुयाजा भवन्ति ‡ । अथूढे सुचा-
वथेषां हविर्भिः प्रचरन्ति सोऽन्तोऽन्तो त्वे
प्रजापतिस्तदन्तत एवैतत् प्रजापति मुञ्जयत्यथ

० 'माहत्'—इति अ, च ।

† 'तस्मादेषां व्वपाभिरुच प्रचरेयुः'—इति अ, च ।

‡ 'भवन्ति'—इति अ ।

यत् पुरा प्रचरेद्यथा य मध्वान मेध्यन्त्यार्त्तं गत्वा
सु क्त ततः स्वादेवं तत्तस्मादेषा मन्त्र हविर्भिः
प्रचरन्ति ॥ १३ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । ज्वलति वा ऽएष
यो यस्तपथादेत्येति वा ऽएष यस्तपथाद्य एव
करोति तस्माद्यचैवेतरेषां पशूनां व्यपाभिः प्रच-
रन्ति तदेवैतेषां व्यपाभिः प्रचरेयुर्यचैवेतरेषां
पशूनां हविर्भिः प्रचरन्ति तदेवैतेषां हविषा
प्रचरेयुरेकानुवाक्या भवत्येका • याज्यैकदेवत्या हि
प्रजापतय इत्युपांशूक्त्वा छागानां ह-
विषो ऽनुब्रूहीति प्रजापतय इत्येवोपांशूक्त्वा †
छागानां हविः प्रस्थितं मेष्येति व्यपट्कृते
नुहोति ॥ १४ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१.३.] ॥

• छतीये पशुतस्य मभिधीयते । तत्र तावत् वाजस्येयस्य
अग्निष्टोमोक्थ्यबोडस्थितिरात्रसंस्थालक्षणसङ्गावेन सर्वकत्ववरोधकत्व
मस्तीति वैदिकप्रसिद्धिः ‡ तत्तत्कत्वसाधारणपक्षसङ्गावे सत्य-

* 'एका'—इत्येव म, च ।

† 'इत्युपांशूक्त्वा'—इति म, च ।

‡ 'वैदिकत्वप्रसिद्धिः'—इति च ।

पपद्यते, नान्यथा । तथा च तैत्तिरीयकम्— “अग्न्यादिनो
वदन्ति, अग्निष्टोमो नोक्थ्यो न षोडशी नातिरात्रः, अथ
वाजपेये सर्वे यज्ञकृतवोऽवरुन्ध्यन्त इति ; पशुभिरिति
ब्रूयात्”—इति * । यज्ञशब्देन यजतिचोदिता वषट्कारप्रदाना
अङ्गप्रधानभूता यागा अभिधीयन्ते । तत्तन्मूढरूप एकफल-
साधनायापूर्यवान् कर्मविशेषः क्रतुरित्यर्थः † ।

अतस्तानमग्निष्टोमादिगतानामेयादिसवनीयपशून् विधत्ते—
“आमेय मग्निष्टोम इति । तत्राग्निष्टोमस्य द्वादश स्तोत्र-
शस्त्राणि ; उक्थ्यस्य उक्थ्यत्रयेण पञ्चदश ; षोडशिनः षोडशि-
स्तोत्रेण सह षोडश ; वाजपेयस्य द्वादशस्तोत्रेण सह सप्तदश,
अतिरात्रपर्यायत्रयेण ‡ सह षोडशिपदे एकीनत्रिंशत्, अन्यदा
अष्टाविंशतिः पशूनाम् ।

तत्तत्कृत्वसाधारण्यं धीतयितु मग्निष्टोमादिपदाभिधानम् ।
अग्निः स्तूयते अस्मिन्निति अग्निष्टोमो नाम साम, तस्मिन्
विषयभूते ‘आमेय सालभते’ । एतेन पशूना अस्मिन् वाजपेये
अग्निष्टोममंस्यं क्रतु मेवानुष्ठितवान् भवतीत्यर्थः । एव सुक्त-
रत्रापि योज्यम् । ‘उक्थ्येभ्यः’ तृतीयसवने स्तूयमानेभ्योऽग्न्येभ्य
स्त्रिभ्यः § उक्थ्यस्तोत्रेभ्यः इन्द्रादिदेवताकः ॥ पशुरालम्बनीयः ।
‘षोडशिने’ षोडशिस्तोत्राय ‘ऐन्द्रं’ पशुम् आलभेत ¶ ॥ १ ॥

* तै० ब्रा० १. ३. ४. १ ।

† ‘सर्वाग्निष्टोमैर्वा राजसूयसोमैः’—इति १४. १. ७ ।

‡ ‘अतिरात्रस्य पर्यायत्रयेण’—इति च ।

§ ‘स्तूयमानेभ्यस्त्रिभ्यः’—इति च, च, छ ।

॥ ‘इन्द्रसोदेवः’—इति च, छ ।

¶ ‘ऐन्द्रः पशुः’—इत्येव च ।

“सारस्वत मिति । ‘सप्तदशाय’ सप्तदशसङ्ख्यापूरकाय वृहत्स्तो-
त्राय ‘सारस्वतं’ सरस्वतीदेवताकं * पशु मालभेत । अन्तिम
मिदं वृहत्स्तोत्रं वाजपेयस्यासाधारणं लिङ्गम् ; श्रूयते हि—
“माकृत्या वृहत्स्तोत्रम्”—इति † । कथं वाजपेये अतिरात्रान्त-
र्भाव इत्याशङ्क्य, अनेन सारस्वतालम्बनेनातिरात्रस्यान्तर्भावं
दर्शयति— “तदेतदिति । ‘अनतिरात्रे, सति प्रसुते वाजपेये यज्ञे
अतिरात्रान्तर्भावविधुरे ‘तदेतत्’ सारस्वतालम्बनं ‘रात्रेः’ रात्रि-
पर्यायस्य ‘रूपं क्रियते’ ‡ ; तेन तदन्तर्भावोऽपि सिद्ध इत्यर्थः ।
एतेषां मानेयादीनां मन्त्रिष्टोमादिसंख्याचतुष्टयसारूप्यं § सूत्रे
दर्शितम्— “आग्नेयोऽग्निष्टोमे सवनीयः पशुः , ऐन्द्रान्नसोक्थे
द्वितीयः , ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशिनि तृतीयः , सारस्वती मेघति-
रात्रे चतुर्थी”—इति ॥

अन्तिरात्रान्तर्भावाय रात्रिसामान्यपि कस्मान्न प्रयोज्यानी-
त्यत आह— “प्रजापतिं वा एष इति । प्रजापतेस्तु संवत्सरात्म-
कता सङ्ख्यासाम्यात् ; द्वादशमासाः पञ्चर्त्तव इति संवत्स-
रस्य सप्तदशत्वम् , प्रजापतेरप्याश्रावयेत्यादिसप्तदशाक्षरमन्वात्मक-
त्वात् ¶ । अतः सप्तदशेनैव वृहत्स्तोत्रेण सप्तदशात्मकप्रजापते-
रुज्ज्वितिः सिद्ध्यति प्रयोजनाभावात् रात्रिसामानि न प्रयो-

* ‘सरस्वतीदेवत्व’—इति च ।

† तै० ब्रा० १. ४. ४. १ ।

‡ ‘रात्रेः रात्रिपर्यायस्येत्यर्थः’, तद्रूपं क्रियते ; अतिरात्रस्या-
साधारणं रूपं क्रियते—इति च ।

§ ‘मन्त्रिष्टोमसंख्याचतुष्टयासाधारणरूपत्वं’—इति च ।

¶ ‘अतिरात्रपशूनुपासक’—इति का० श्रौ० सू० ११. १. ११ क ।

१ सू० १४ टीप्पनी ‘*’ द्रष्टव्या ।

ज्यानि । तस्मादुक्तविध एवातिरात्रान्तर्भावः साधीयानित्याह—
“तदेतेन सारस्वतेनेति ॥ २ ॥

अथास्या यज्ञस्यासाधारण्यपक्षे विधत्ते— “अथ मरुता इति । उज्ज्वेवगुणकेभ्यो मरुता देवेभ्यः ‘पृश्निं’ नामावर्णां ‘वशां’ वक्ष्याम् आसमेत । उक्तं पक्षे भूम्यात्मत्वेन स्वीति—
“इयं वै वज्रेति । ‘इयं’ भूमिः, ‘वशा पृश्निः’ । भूमेः पृश्नित्वं सुपपादयति— ‘यदिदम्’ ‘अस्यां’ भूमौ ‘मूलि’ मूलवत् छावरम्, ‘अमूलं’ पक्षादिकम् ; एव मुमयम् ‘अत्रायम्’ आयम् अदनीयं अन्नं ‘प्रतिष्ठितम्’, ‘तेन’ अस्याः पृश्नित्वम् । अस्य पयोर्मरुदेवतात्वं प्रशंसति— “अन्नं वा एव इति । ‘वाज-
पेयम्’ इति यत्, तत् अन्नपेयम् । वाजशब्दोऽन्नवाची । अन्नम् अन्नविकारभूतं सुरादृश्यं पीयते अन्नेति हि भ्युत्पत्तिः । ‘मरुतः’ खलु ‘विशः’ प्रजाः ; “मरुतो वै देवानां विशः”—
इति श्रुतेः ० । अथ मेतावता मरुता अन्नरूपत्वम् ? तत्राह—
“अन्नं वै विश इति । ‘अन्नं’ ‘वै’ खलु ‘विशः’ प्रजाः ; अक्षीपजीवनात् तच्छब्देन व्यपदिश्यन्ते । तेषां सुज्ज्वेवविशेष-
वच्च प्रयोजनं माह— “उज्ज्वेभ्य इति ।

तत्र वशावपाहोमे उज्ज्वेवपदवत्सौ याज्यापुरोऽनुवाक्ये विधत्ते—
— “दुर्वेदे उज्ज्वेववत्याविति । ‘दुर्वेदे’ खलु मशक्ये, अतृप्ते एव सम्पाद्ये इत्यर्थः । तयोरनुलभत्वं मत्वा स्वयं मेव श्रुतिः पक्षान्तरं माह— “यद्युज्ज्वेववत्यावित्यादि । ‘मारत्सौ’ मरुदेवत्वे भवे वा पयोरपि पृश्निवर्णस्त्रालाभे पक्षान्तरं दर्शयति— “दुर्वेदो

* तै० सं० २. २. ५. ० । “विद् वै मरुतः”—इति, तै० ब्रा० २. ७. २२ ।

“विशे वै मरुतः”—इति श्र० ब्रा० ६. ६. १. १० ।

एवेत्यादिना । दुर्वेदो लब्धु मशक्यः • खलु इति निपातिन
सह प्रयोगः । अत एव कात्यायनः— “वशां पुत्रिं मशक्य
सक्तेवेभ्यस्तदभावे पुत्रिम्”—इति † ॥ ३ ॥

माहृतीवधाप्रचरणं प्राकृतानां माह्वेवेन्द्रान्मप्रभृतीनां वधा-
प्रचरणेन सह विधास्यते । तत्र तावतेकेषां मतं सुपन्नमिति—
“तस्यां चाहृद् यत्र होतेति । ‘तस्याः’ माहृत्या वशायाः
‘चाहृत्’ तन्मन्, वक्ष्यत इति शेषः । यत्र होता माहेन्द्रं
ब्रह्म ‘अनुशंसति’ अनुशंसितवान् भवतीति भूतार्थपरत्वेन व्याख्ये-
यम् ; “माहेन्द्रान्ते वशावधाप्रचरणम्”—इति ‡ कात्यायनेन
सूचितत्वात् । ‘तत्’ तदा ‘अस्यै’ अस्या माहृत्याः ‘वपथा’
‘प्रचरेयुः’ । प्रचरणं माहेन्द्र इति यत् ‘एष वै इन्द्रस्य’ असा-
धारणो ‘ग्रहः’ ; ग्रहणमन्ते केवलेन्द्रस्यैव देवतात्वेन प्रतिपाद-
नात् । निष्क्षेपेण केवलं मिन्द्रस्याय मिति ‘निष्क्षेपस्यो ग्रहः’ ।
माध्यन्दिने सवने हि माहेन्द्रग्रहग्रहणम् ; तत्र सवनं मिन्द्र-
स्येति नियतम् । श्रूयते हि— “प्रातः सुत मपिबो इर्षका
माध्यन्दिनं सवनं केवलं ते”—इति § ।

न केवलं माहेन्द्रग्रह एव निष्क्षेपस्यः, अपि तु तद्ग्रह-
चानन्तरं प्रयोज्ये सुतशस्त्रे अपि केवलेन्द्रदेवताकत्वात् इन्द्र-
स्युसाधारणं मित्यत आह— “अप्यस्यैतन्निष्क्षेपस्य भवेति ।

असु यहादीनां केवलेन्द्रदेवताकत्वं तेन प्रकृते किं मायात

• ‘दुर्वेदो लब्धु मशक्ये’—इति क ।

† का० श्रु० सू० १४. ५. ११ ख, १२ ।

‡ का० श्रु० सू० १४. २. १६ ।

§ अ० सं० ३. ३५. ७ ।

मित्यत आह— “इन्द्रो वै यजमान इति । यस्माद् याग-
संक्षयेन परमैश्वर्येण योगाद् ‘यजमानः’ इन्द्ररूपः । ‘वै’-
शब्दः शास्त्रान्तरीयां प्रसिद्धिं द्योतयति ; “एष खलु वा एतर्हिन्द्रो
यो यजते”—इति तैत्तिरीयके अवशात् * । ‘अतः’ इन्द्रयज-
मानयोस्तादात्म्यात् साध्यन्दिनसवनवर्त्तिमाहेन्द्रग्रहान्ते वषा-
चरणेन यज्ञमध्ये एव ‘यजमाने’ ‘वीर्यं’ निहितवान् भव-
तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

पञ्चवदानानां मध्येकध्वेन † अवषं सिद्धान्तयितुं द्वैविध्यं
पूर्वपक्षयति— “द्वेधावदानानि अपयन्तीति । कात्यायनस्तु
उक्तं वषाप्रचरणम् ‡ अवदानानां द्वेधा अपषं च विकल्पेन सूत्र-
यामास— “माहेन्द्रान्ते वषावषाचरणम् अवदानेनैव द्वैधं श्रुतैः”—
इति, “यथान्यायं बोधयोः वषायाश्च, एकध्वञ्च अपषम्”—इति §
च । ब्राह्मणे तु “तदु तथा न कुर्यात्”—इत्येकं निषिध्य,
अन्यत् सिद्धान्तितम् । कथं मनयोर्विकल्पः सिध्यतीति चेत्,
सत्यम् ! मतान्तरनिषेधस्तु प्रसक्तिपूर्वको भवितुं मर्हति,
प्रसक्तित्तु शास्त्रान्तरीयेति तन्मतानुसारेण सूत्रकृता विकल्पः
कृत इत्यविरोधः ॥ । हृदयं जिह्वा वक्षो यज्ञदृ-हकी सव्यो

* तै० सं० ६. १. १२. २ ।

† ‘मध्येक मध्यमेन’—इति च । ‘मध्येकध्वेन’—इति छ, छ ।

‡ ‘वषाप्रचरणम्’—इति छ ।

§ का० श्रौ० सू० १४. २. १६, १७. २२—२४ ।

॥ ‘पूर्वेभ्यो देवतास्त्रिष्टुभ्या भवत्यति, उत्तराणि विष्टे ददाति’
—इति का० श्रौ० सू० १४. २. १८, १९ । ‘पूर्वाणि हृदयादीनि,
उत्तराणि नाड्यानि’—इत्यादिष्टित्यन्वयश्च तत्रालोच्यः ।

दोहमे पाश्चे दक्षिणा ओषिः शुद्धतृतीय मिति दैवतानि ;
दक्षिणो दोः सव्या ओषिः शुद्धतृतीय मिति सौविष्टकृता-
नीति । यतानि सर्वाण्यवदानानि द्विधा पृथक् अपयन्ति
पक्वानि कुर्गुः । दैवतानां हृदयादीनां सौविष्टकृतानां त्र्यङ्गाणां
च पृथक् अपच मित्यर्थः ।

हविषा अवदानप्रकार माह— “ततोऽर्हाना मिति । अथ
शुद्धा माज्येनोपस्तरणं कृत्वा ‘अर्हानां’ प्रधानहविषां हृदया-
दीनां मध्ये एकैकस्माद् ‘द्विर्हिः’ अवध्येत् । एव मीकादशा-
वदानान्यवदाय पुनराज्येनैकवार अभिघारणं कुर्यात् । एव
सुपस्तरण-हिरवदान-पुनरभिघारणैर्हविषां चतुरवत्तत्वं सम्प्रादि-
तम् । अनन्तरं स्विष्टकृदर्थान्यवदानानि दृतेन प्रत्यक्ष्यात् ।

“अथोपभृतीति, वाक्य’ अष्टार्थम् । अत्र उपस्तरणावदाने
सकृत् सकृद्, हिरभिघारण मिति चतुरवदानसम्पत्तिः ।
अत्र स्थितानि * अवत्तशेषाणि न प्रत्यक्ष्यात् ; उत्तरत्र विनि-
योगाभावात् ।

एतेषां हिरवदानं प्रशंसति— “तद्यदर्हाना मिति । अर्हानां
हृदयादीनां प्रत्येकं देवतार्थं स्विष्टकृदर्थं च हिरवध्यतीति
‘यत्’, तेन हिरवदानेन ‘एषा’ वशा ‘कृच्छा’ सम्पूर्णा भवति ,
यद्येतरः पशुस्तथेत्यर्थः ।

अथैतेषां प्रचरणं स्तौति— “अथ यदेतेरिति । “दैवीं
विश मिति । अवदानानां देवतोद्देशेनाग्नौ प्रक्षिप्तत्वात् तेन
प्रचरणेन ‘दैवीं’ देवसम्बन्धिनीं ‘विशम्’ प्रजाम् ‘उज्जयति’ ।

एव अर्हानां हविषां विनियोग मभिधाय , अर्हान्तरस्यापि

दर्शयति— “पञ्चार्हानीति । यागार्हर्हविषः पृथक् पक्वानि
अक्वानि ‘मानुष्ये’ मनुष्यसम्बन्धिन्ध्ये ‘विशे’ प्रजायै ‘उपहरति’
ददाति । ‘तेन’ नानेन ‘मानुषी’ प्रजां जितवान् भवतीति ।
अतएव सूत्रितम्— “पूर्वेभ्यो देवतास्त्रिष्टुक्कदभ्या मन्त्रत्युत्त-
राणि विशे ददाति”—इति ॥ १ ॥ अत्र पूर्वोत्तरशब्दौ कर्कोपा-
ध्यायेनैवं व्याख्यातौ— “पूर्वाणि हृदयादीनि, उत्तराणि
अक्वानि”—इति ॥ ५ ॥

तदिदमादिकं † माहेन्द्रान्ते वपाचरणं हविषां द्विधा अपणं
च दृषयति— “तदु तथा न कुर्यादिति । करणे प्रत्यवायं
दर्शयति— “हलति वा एव इति । ‘यो यज्ञमार्गादेः सका-
शाद् ‘एति’ प्रच्युतो भवति, सः ‘हलति’ विभ्रष्टो भव-
तीत्यर्थः । कस्य यज्ञपथाद् भ्रंशनम् ? त माह— “एति
वा एव इति । ‘एवम्’ उक्तरीत्या ‘वपया’ प्रातस्सवनकर्त्तव्यं
वपाचोमं माहेन्द्रान्ते अपणञ्च करोति, स यज्ञमार्गात् प्रच्युतो
भवेत्, अतस्तथा न कुर्यादिति सम्बन्धः ॥

अथ प्राकृतपशुवपाप्रचरणकाले ‡ माहती-वपा-प्रचरणं
हविषा मैत्राघ्नेन अपणञ्च विधत्ते— “तस्माद् यत्रैवेत्यादिना § ।
अस्मिन् पक्षे ऋग्वेभ्यः त्रिष्टुक्कदागावदान मिति पृथक्पक्वस्य
हविषोऽभावात् मानुष्ये विशे अवदान मिति विशेषः ॥ ६ ॥

• का० श्रौ० सू० १४. २. १८, १९ ।

† ‘तदिह’—इति च ।

‡ इत उत्तरम् ‘[= प्रातःसवने]’—इत्यधिकं च पुस्तके ।

§ ‘यथान्वयं बोधयोः, वशायाञ्च, ऐक्यञ्च अपणम्’—इति

का० श्रौ० सू० १४. २. २२, २३, २४ ।

पञ्चान्तरा। विधत्ते— “अथ सप्तदशेति । ‘प्रजापत्यान्’
प्रजापतिदेवताकान् सप्तदशसङ्ख्याकान् पशून् चालभेत । अथ
देवतासङ्ख्यालक्षणद्वयविशिष्टपशुविधिः । तेषु पशुषु गुणत्रयं विधत्ते
—“ते वै सर्वे तूपरा इति । ‘तूपराः’ अविधाणा इत्यर्थः ।
‘श्यामाः’ शुक्लकण्ठवर्णाः , ‘मुष्कराः’ मुष्को येषां मस्तीति ।
“उषसुषिमुष्कमधो रः”—इति † मत्वर्थीयो र-प्रत्ययः । मुष्कहृदिः
सर्वाङ्गहृदि मन्तरेण न घटने इति सर्वे पुष्टाङ्गा भवेयुरित्यर्थः ॥

पशुतन्त्ररूपेण प्रत्यक्षसोमात्मना च सुवन् तदात्मक-प्रजा-
पतिप्राप्तिं प्रतिपादयति— “प्रजापतिर्वा इत्यादिना । सोम-
वत् पशोरपि सवनत्रयव्यापित्वात् ताच्छब्दम् , अथ देवतार्थपारो-
क्ष्याभावात् प्रत्यक्षत्वम् ॥ ७ ॥

पशुगतां सङ्ख्यां सुपजीव्य प्रशंसति— “ते वै सर्वे तूपरा
इति । अस्याय मर्थः ;— यस्मात् ‘पुरुषः’ ‘प्रजापतेः’ ‘नेदिष्ठम्’
अन्तिकतमं वस्तु , वस्तुमत्कृष्टेः प्रथमभावित्वात् ; ‘सः’ ‘अयं’
पुरुषः ‘तूपरः’ । तूपरशब्दार्थं स्वयं मेव दर्शयति— “अवि-
धाण इति । पुरुषत्वादविधानः , ततः ‘प्रजापतिदेवत्यानां पशूनां
तूपरत्वगुणेन भाव्य इति ॥ ८ ॥

श्यामत्वं प्रनूय व्याचष्टे— “सर्वे श्यामा इति । शुक्लकण्ठ-
वर्णद्वयात्मकं श्यामत्वं क्लित्वर्थः । क्लित्वं जालम्ब्य प्रशंसति—
“ह्रन्वं वा इति । ‘प्रजापतिः प्रजननम्’ ; सर्वोत्पादकत्वात् ॥ ९ ॥

“सर्वे मुष्करा इति , वाक्यं निगदव्याख्यातम् । उक्तत्रिविध-
गुणानां पशूनां मसुलभत्त्वप्रतिपादनपूर्वकं पञ्चान्तरं माह—

• ‘दिपञ्चान्तराणि’—इति ७, ८

† पा० सू० ५. १. १०० ।

“दुर्वेदा इति । उक्तगुणानां पशूना मसम्भवे कतिपया एव पशवो गुह्यत्रयवन्तो भवेयुः । अत्र सूत्रम्— “प्राजापत्याश्च समदश श्याम तूपरान् वस्तांस्तद्गुणाभावे सर्वेषा मेकदेशोऽपि”—इति * । यद्येवं तर्हि कतिपयपशूनां वर्णान्तरयुक्तत्वेऽपि कर्मणोऽङ्गवेकत्वं परिहरति— “सर्वं तु हीति । प्रजापतेः सर्वात्मकत्वात् वर्णान्तरयुक्तत्वं पशूनां प्राजापत्यत्वं न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥

अत्र केचित् समदशप्राजापत्यपशूना मन्ते वाग्देवत्वं पशुम् , तत्र चोपपत्तिं वदन्ति ; तेषां पक्षं निरस्तितुं मनुवदति— “तद्वैवे वाच इति † । ‘एके’ शास्त्रान्तरायाः ‘वाचे’ वाग्देवतायै ‘उत्तमम्’ अन्ते कर्तव्यत्वाच्चरम मित्यर्थः , तम् ‘आलभन्ते’ । न हि ‘प्रजापतेः’ ‘परम्’ उत्कृष्टं पूर्वभावि किञ्चिदपि ‘अस्ति’, तदर्थं पशुरालभ्यते ; यद्यस्ति , ‘वागेव’ अस्ति ; तस्या अश्वत्थशब्दब्रह्मत्वेन पूर्वं मयस्थानादिति भावः । ताम् ‘उज्जयामः’ साधयामः ‘इति’ बुद्ध्या वाग्देवत्वः पशुरालम्बनीय इति । तद् दूषयति— “तदुतचेति । ‘सर्वे वा इदमिति । अस्थाय मर्थः ;— प्रजापतेः सर्वात्मकत्वेन लोकात्मकत्वम् , तत्रस्थ-चराचरसर्वभूतात्मकत्वञ्चास्त्येव ; अतो लोकेषूद्यमाना वाक् अपि प्रजापतिरूपैवेति । प्रजापतिवदावाप्तैवाचिपिमासत्वात् ‡] तदर्थं वाग्देवत्वपञ्चालम्भनं नादरणीय मिति ॥ ११ ॥

* का० श्रौ० सू० १४. २. १३, १४ ।

† ‘वाच उत्तम एके’—इति का० श्रौ० सू० १४. २. १५ ।

‡ ‘अपि प्रजापतिरूपैवेति’—इत्यस्य स्थाने बन्धनीचिदान्तर्गत एव एव पाठः प्रायः सर्वत्र , स एव नूनं मशुङ्ग इत्येवास्मत्संशयस्थान मिति ।

उक्तानां प्राजापत्यपशूनां वपाप्रचरणस्य हविर्यागस्य च प्राक्तनपशुवपाहविर्भिः सह होमकालं विधास्यति, तत्र तावत् पूर्वपक्ष माह— “तेषां माहद् यत्नेति । ‘मैत्रावरुणः’ नाम-
स्त्विक् माध्यन्दिने सवने ‘वामदेव्यं’ साम ‘अनुशंसति’ अनु-
शंसितवान् भवतीति भूतार्यपरतया व्याख्येयम् । अतएव कात्या-
यनः—“वामदेव्यग्रहान्ते प्राजापत्यानाम्”—इति ७ । अनुष्ठानमिति
शेषः । तदा एषां सप्तदशानां वपायागः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ १२ ॥

“अथेष्टा इति । तृतीयसवने अनुयाजयागानन्तरं शुक्ल-
पशूनीर्व्यूहनादर्वागेषां प्राजापत्यानां हविर्यागः कर्त्तव्यः । अत्र
कात्यायनः—“सुग्व्यूहनात् प्राग्धविषा”—इति १० । तं कालं
प्रशंसति—“सोऽन्त इति । ‘सः’ एव कालः ‘अन्तः’ सवनीये
कर्त्तव्यानां यागानां सवधिः । प्राजापतेः सर्वोत्तमत्वादन्तत्वम् ।
तस्मादन्तरूपे तस्मिन् काले क्रियमाणेन हविर्होमेन ‘प्राजापति
मेव’ उज्जितवान् भवतीत्यर्थः । “अथ यत् पुरेति । अस्यार्थः ;—
‘यत्’ यदि उक्तकालात् ‘पुरा’ प्राक्तन एव काले वपा-
हविर्भिः प्रचरेत्, तर्हि व्यर्थं मेव प्राजापतिप्राप्तेरुत्तरकर्म-
कलापकरणं मयुक्तमितीयं मध्ये प्रदर्शयितुं दृष्टान्तः— “यथाय
मिति । ‘यथा’ लोके पुरुषो यं मामे गमिष्वन् भवेत्, ‘तं’
लक्ष्यं देशं प्राप्य ‘क्व’ कुत्र गच्छति ; लक्ष्यप्राप्तेः सिद्धत्वात् ।
‘एवम्’ एतत्काले होमकरणफलरूपप्राजापतिप्राप्तेः सिद्धत्वात्,
उपरितनकर्मानुष्ठानं निष्फलं स्यात् । तस्मादनुयाजान्ते सुग्व्यू-
हनात् प्राक् पशुहविर्होम इति केषाञ्चिन्नतम् ॥ १३ ॥

तद्वृषयन् सिद्धान्तयति—“तदु तयेति । अत्र सूत्रम्— “यथा-
 न्यायं वोभयोः”—इति * । ‘उभयोः’ वषाहविर्यागयोः यथा-
 न्यायं प्रकृतिवत् कर्त्तव्य मित्यर्थः । “एतेषां पशूना मिति ।
 तद्वितश्रुत्वा पृथक्-पृथक्-देवतासम्बन्धप्रतिपादकेन † सप्तदश-
 यागान्नकत्वात् प्रतियोगं याज्यापुरोऽनुवाक्याभेदं माशङ्क्य देव-
 तैक्यात् सह प्रदानं मिति मन्वानो याज्यापुरोऽनुवाक्ययो-
 रैक्यं माह— “एकानुवाक्येति । यत एते पशवः प्रजापत्येक-
 देवत्वाः , तस्माद् याज्यानुवाक्ययोरैक्यं मित्यर्थः । अनुवाक्या-
 पाठात् प्रागध्वर्युणा कर्त्तव्योऽनुवचनप्रैषे विशेषं विधत्ते—
 “प्रजापतय इति । देवतावाचकं पदं मुपांशुज्ञां क्षागानां
 मित्यादिकं सुचेर्नूपादित्यर्थः । हे मैत्रावरुण ! ‘प्रजापतये’
 देवतायै ‘क्षागानां’ पशूनां ‘हविषः’ अवदीयमानस्य अर्घ्याय
 ‘अनुब्रूहीति’ अनुवचनं कुर्विति तस्यार्थः ॥

अथावगतलभ्यरकर्त्तव्ये प्रैषेऽपि ‡ विशेषं विधत्ते— “प्रजा-
 पतय इति । अत्रापि मैत्रावरुणः सम्बोध्यः । अथ होतुः
 कर्त्तव्यं दर्शयति— “दण्डकृत मिति । होत्रा याज्यान्ते वषट्-
 कारे कृते सति ‘जुहोति’, अध्वर्युरिति शेषः ॥ १४ ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्वन्दिनयतपद्यनाष्टकभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

* का० श्रौ० सू० १४. १. २२ ।

† पृथगितीकमिह च-पुस्तके । अ-पुस्तके त्वेव पाठो नास्त्येव ।

‡ ‘कर्त्तव्यप्रैषेऽपि’—इति च ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

तं वै माध्यन्दिने सुवने ऽभिषिञ्चति ।
 माध्यन्दिने सुवन ऽर्वाजिं धावन्त्येष वै प्रजा-
 पतिर्य एष यज्ञस्तायते यस्मादिमाः प्रजाः प्रजाता
 एतन्मेवाप्येतर्हानु प्रजायन्ते तन्मध्यत एवैतन्
 प्रजापति मुञ्जयति ॥ १ ॥

अगृहीते माहेन्द्रे । एष वा ऽइन्द्रस्य निष्के-
 वल्यो यज्ञो यन्माहेन्द्रोऽप्यस्यैतन्निष्केवल्य मेव
 स्तोत्रं निष्केवल्यं यस्तु मिन्द्रो वै यजमान-
 स्तदेनं स्व ऽएवायतने ऽभिषिञ्चति तस्मादगृहीते
 माहेन्द्रे • ॥ २ ॥

अथ † एष मुपावहरति ‡ । इन्द्रस्य व्वज्रो ऽसी-
 ति व्वज्रो वै एष इन्द्रो वै यजमानस्तस्मादा-
 हेन्द्रस्य व्वज्रो ऽसीति व्वाजसा इति व्वाजसा
 हि एषस्त्वयायं व्वाजं सेदित्यन्नं वै व्वाजस्त्व-
 याय मम मुञ्जयत्वित्येवैतदाह ॥ ३ ॥

• 'माहेन्ने'—इति ग, घ ।

† 'अथ'—इति क ।

‡ 'ति'—इति ग, घ ।

तं धूर्गृहीत मन्तर्वेदाभ्यववर्तयति । व्याजस्य
 नु प्रसवे मातरं मही मित्यन्नं वै व्याजो ऽन्नस्य
 नु प्रसवे मातरं मही मित्येवैतदाहादिति नाम
 व्यचसा करामह ऽद्वतीयं वै पृथिव्यदितिस्तु-
 स्मादाहादिति नाम व्यचसा करामह ऽद्विती
 यस्या मिदं द्विष्वं भुवन माविवेशेत्यस्याऽऽ हीदः
 सर्वं भुवन माविष्टं तस्यां नो देवः सविता धर्म
 साविषदिति तस्यां नो देवः सविता यजमानः
 सुवता मित्येवैतदाह ॥ ४ ॥

अथाश्वानद्विरभ्युक्षति । स्रपनायाभ्यवनीय-
 मानान्स्रपितान्वोदानौतानदभ्यो ह वा ऽश्वे
 ऽश्वः सम्बभूव सो ऽदभ्यः सम्भवन्नसर्वः समभव-
 दसर्वो हि वै समभवत्तस्मान्न सर्वैः पद्भिः पति-
 तिष्ठत्येकैक मेव पादमुदुच्य तिष्ठति तद्यदेवा-
 स्यात्वाप्स्वहीयत तेनैवैन मेतत् समर्चयति कृत्स्नं
 करोति तस्मादश्वानद्विरभ्युक्षति स्रपनायाभ्यवनीय-
 मानान्स्रपितान्वोदानौतान् • ॥ ५ ॥

सो ऽभ्युक्षति * । अस्वन्तरमृत मसु भेषज मपा
 सुत प्रशस्तिष्वश्वा भवत व्वाजिन इत्यनेनापि
 देवीरापो यो व जर्मिः प्रतूर्तिः ककुन्मान्वाज-
 सास्तेनायं व्वाजः सेदित्यन्नं वै व्वाजस्तेनाय
 मन्न मुञ्जयत्वित्येवैतदाह † ॥ ६ ॥

अथ रथं युनक्ति । सु दक्षिणायुग्य मेवाग्रे
 युनक्ति सव्यायुग्यं वा ऽग्रग्रे मानुषे ऽथैवं
 देवगा ‡ ॥ ७ ॥

सु युनक्ति । व्वातो वा मनो वेति न वै
 व्वातात् किञ्चनाशीयो ऽस्ति न मनसः किञ्चना-
 शीयो ऽस्ति तस्मादाह व्वातो वा मनो वेति
 गन्धर्वाः सप्तविंशतिस्ते § ऽग्रे, ऽथ मयुञ्जन्निति
 गन्धर्वा इ वा ऽग्रग्रे ऽथ युयुजस्तद्ये ऽग्रे ऽथ
 मयुजंस्ते त्वा युञ्जन्त्वित्येवैतदाह तेऽपस्मिन् जव
 मादधुरिति तद्ये ऽस्मिन् जव मादधुस्ते त्वयि
 जव मादधत्वित्येवैतदाह ॥ ८ ॥

* 'ति'—इति ग, घ ।

† 'ह'—इति म, घ ।

‡ 'देवगा'—इति क; 'देवगा'—इति म, घ ।

§ 'सप्तविंशतिः । ते'—इति क, ख ।

अथ सव्यायुग्यं युनक्ति । आतरङ्गा भव
 आजिन् युज्यमान इति आतजवो भव आजिन्
 युज्यमान इत्येवैतदाहेन्द्रस्येव दक्षिणः श्रियै धीति
 यथेन्द्रस्य दक्षिणः श्रियैव यजमानस्य श्रियै धीत्ये-
 वैतदाह युञ्जन्तु त्वा मरुतो विश्ववेदस इति
 युञ्जन्तु त्वा देवा इत्येवैतदाहाते त्वष्टा पत्सु जव
 दधात्विति नात्र तिरोहितमिवास्त्यथ दक्षिणा-
 प्रष्टिं युनक्ति सव्याप्रष्टिं वा ऽप्ये मानुषे ऽथैव
 देवता • ॥ ८ ॥

स युनक्ति । जवो यस्ते आजिनिहितो
 गुहा यः श्येने परीक्षो ऽचरच्च आत ऽइति
 जवो यस्ते आजिन्प्यन्यत्रापनिहितस्तेन न इमं
 यज्ञं प्रजापति मुञ्जयेत्येवैतदाह तेन नो आ-
 जिन् वृक्षवान् वृक्षेन आजिञ्च भव समने च
 पारयिष्णुरित्यन्नं वै आजो ऽजिञ्च न एध्यस्मिञ्च
 नो यज्ञे देवसमन् ऽइमं यज्ञं प्रजापति मुञ्जये-
 त्येवैतदाह ॥ १० ॥

ते वा ऽएत ऽएव जयो युक्ता भवन्ति । त्रि-
 वृद्धिं देवानां तद्वि देवत्राधिप्रष्टियुग एव चतुर्थी
 ऽन्वेति मानुषो हि सतं यत्र दास्यन् भवति
 तच्चतुर्थं सुपयुज्य ददाति तस्मादपीतरस्मिन्यक्त
 ऽएत ऽएव जयो युक्ता भवन्ति त्रिवृद्धिं देवानां
 तद्वि देवत्राधिप्रष्टियुग एव चतुर्थी ऽन्वेति मानुषो
 हि स तं यत्र दास्यन् भवति तच्चतुर्थं सुपयुज्य
 ददाति • ॥ ११ ॥

अथ बार्हस्पत्यं चरुं नैवारुः सप्तदशशरावं
 निर्वपति† । अन्नं वा ऽएष उज्जयति यो ब्राह्म-
 णेन यजते ऽन्नपेयः इ वै नामैतद्यज्ञपेयं तद्य-
 देवैतदन्नं मुदुजैषीतदेवास्मा ऽएतत् करोति ॥ १२ ॥

अथ यद्बार्हस्पत्यो भवति । बृहस्पतिर्ह्येत मय
 ऽउदुजयत्तस्मादार्हस्पत्यो भवति ॥ १३ ॥

अथ यन्नैवारो भवति । ब्रह्मा वै बृहस्पति-
 रेतै वै ब्रह्मणा पच्यन्ते यन्मैवारास्तस्मान्नैवारो
 भवति सप्तदशशरावो भवति सप्तदशो वै प्रजा-
 पतिस्तत् प्रजापति मुज्जयति ॥ १४ ॥

त मश्वानवघ्नापयति । व्याजिन इति व्याजि-
 नो अश्वानवघ्नादाह व्याजिन इति व्याजजित
 इत्यन्तं वै व्याजो ऽन्नजित इत्येवैतदाह व्याजं
 सरिष्यन्त इत्याजिं हि सरिष्यन्तो भवन्ति
 बृहस्पतेर्भाग मवजिघ्रतेति बृहस्पतेर्ह्येष भागो
 भवति तस्मादाह बृहस्पतेर्भाग मवजिघ्रतेति
 तद्यदश्वानवघ्नापयतीम मुञ्जयानीति तस्मादा ऽप-
 श्वानवघ्नापयति ॥ १५ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [१.४.] ॥

अथ माध्यन्दिने सवने कर्त्तव्यः प्रयोगोऽभिधीयते ।—

तत्र, यजमानाभिषेक आजिधावन (च ७) प्राधान्येन विधत्ते
 — “तं वै माध्यन्दिन इति । अभिषेकाजिधावनयोः स्वरूप
 सुत्तरत्र विशदीभविष्यति । “एष वा इति । ‘य एष यज्ञः’
 सवनत्रयात्मना ‘तायते’ विस्तार्यते, ‘एषः’ एव सप्त सः
 ‘प्रजापतिः’, ‘यस्मात्’ ‘इमाः प्रजाः’ मनुष्याद्याः उत्पन्नाः ।
 ‘एतर्हि’ इदानीम् ‘अपि’ ‘एत मेव’ यज्ञात्मकं प्रजापतिम्
 ‘अनु’-सह्य, प्रजा उत्पद्यन्ते । ‘तत्’ तेन माध्यन्दिने सवने
 अभिषेकेण आजिधावनेन च यज्ञमध्ये एव तं ‘प्रजापतिं’ जित-
 वान् भवतीति ॥ १ ॥

तत्र कालं विधत्ते— “अष्टहीत इति । माहेन्द्रदेवत्वे
 षडे ‘अष्टहीते’ , माहेन्द्रघडात् पूर्वं मित्वर्थः । अत्र सूत्रम्—
 “मरुत्वतीयान्त इन्द्रस्य वज्र इति रथावहरणम्”—इति * ।
 “एष वा इन्द्रस्य निष्कोवस्य इत्यादिकं वाक्यं पूर्ववद् व्याख्ये-
 यम् † । “स्व गवायतन इति । यजमानस्येन्द्रतादात्म्यादिन्द्रस्य
 यदसाधारणं माहेन्द्रघडादिलक्षणं स्यान्म , तद् यजमानस्यापि
 स्वकीयं भवतीति स्व-इन्द्रस्याभिप्रायः ॥ २ ॥

पूर्वं रथवाहने ‡ काष्ठविशेषे स्थापितम् , आजिघावनाय
 सज्जीकर्तुं तस्य रथस्य तस्मात् काष्ठादवहरणं समन्त्रकं विधत्ते
 —“अथ रथ मिति । ‘उपावहरति’ ऊर्ध्वप्रदेशादवतारयेत् ।
 मन्त्रस्याय मर्थः § ;— हे रथ ! त्वम् ‘इन्द्रस्य वज्रोऽसि’ । वज्र
 एव हि स्फारथयूपभेदात् त्रिधा विभक्तः ; “इन्द्रो वज्राय वज्रं
 प्राहरत् , स त्रिधा व्यभवत् ; स्फास्तृतीयं , रथस्तृतीयं , यूप-
 स्तृतीयम्”—इति ॥ श्रुतेः । ‘वाजसाः’ वाज मन्त्रं मनोति
 ददातीति वाजसाः , अन्नदाता च भवसि । अतः ‘अयं’ यज-
 मानः ‘त्वया’ वज्रभूतेन ‘वाजम्’ अर्घ्यं ‘देत्’ सिनोते. सेधतेर्वा-
 रूपम् , सिनुयात् वधीयात् , साधयतु वेति ॥

तं मन्त्रं भागशोऽनस्य आचष्टे— “वज्रो वा इति । ‘वे’-

* का० श्रौ० सू० १४. ३. १ ।

† पुरस्तात् श्रौ० ४क० (८०३६ पं० १४) द्रष्टव्यम् ।

‡ ‘विमुच्य मयन्त्रकं रथवाहने करोति , अगस्त्यकर्म’—इति

का० श्रौ० सू० १५. ६. २०, २८ ।

§ वा० सं० ६. ५. १ ।

॥ तै० सं० ५. २. ६. ४१ ।

यन्मः सर्वतः प्रसिद्धिर्द्योतनार्थः । श्रुतिस्तूदाहृता ; मन्त्र-
व्याख्यानेनैव गतार्थं मन्वत् ॥ ३ ॥

धूर्गृहीतस्य रघस्य वेदिमध्येऽभ्यावर्त्तनं समन्तकं विधत्ते—
“तं धूर्गृहीत मिति । धूरिति अन्तवन्धनस्थानं युगम्, ‘अन्त-
वेदि’ सौमिकवेदिमध्ये प्रादक्षिण्येनानयेदित्यर्थः । अत्र सूत्रम्—
“दक्षिणेन चात्वाक्षं मावर्त्तयति वाजस्येति”—इति ॥

धूर्गृहीत मिति † मन्त्रस्यार्थः ;— ‘वाजस्य’ अत्रस्य ‘प्रसवे’
प्रेरये अनुष्ठानविषये ‘करामहे’—इति ‡ सम्बन्धः । ‘मात-
रम्’ अत्रस्य निर्मात्री, ‘मही’ वेदिरूपां पृथिवीम्, ‘अदितिं
नाम’ अक्षण्णनीया मेव ‘वचसा’ वेदवाक्येन मन्त्रेण ‘करा-
महे’ अन्नप्रदार्थीं करवामहे ‘इति’ । ‘यस्यां’ पृथिव्याम् ‘इहं
विश्वं भुवनं’ सर्वं भूतजातम् “आविशेय” ‘आविष्टम्’ । ‘तस्यां’
पृथिव्या मेव ‘सविता’ प्रसविता ‘देवः’ ‘नः’ अस्माकं ‘धर्म’
अथ मनुष्ठानं ‘आविष्टत्’ अनुष्ठानात् । मन्त्रप्रतिपाद्य मन्त्रस्य
व्याचष्टे—“अक्षं वे वाज इति । व्याख्यातम् § ॥ ४ ॥

अद्यान्तानां प्रोक्षणं तत्कालेन विधत्ते— “अद्यान्तानिति ।
‘अपनाय’ प्रक्षालनाय जलाशयम् ‘अभि’-लक्ष्य ‘नीयमानान्’,
‘अपितान्’ कृतस्नानान्, ‘उदानीतान्’ आगतान् वा प्रोक्षेत् ।
अपनार्थं नमनकाले तदुत्तरकाले वा प्रोक्षणं मित्यर्थः ।
अग्निः क्रियमाणं प्रोक्षणं प्रशंसति— “अग्नौ ह वा इति ।

• का० श्री० सू० १४. ३. २ ।

† वा० सं० ८. ५. २ ।

‡ ‘करवामहे’—इति च, ह ।

§ पुरस्तात् ३भा० ३क० (८०३८ पं० १०) दृढमम् ।

॥ का० श्री० सू० १४. ३. २ ।

अङ्गोऽङ्गोत्पत्तिः प्रसिद्धा ; “अप्सुयोगिर्वा अपः”—इति ॥ श्रुतेः ।
 यस्मादप्सु प्रतिष्ठितोऽक्षः , तस्मादिदानीं भूमावङ्गो न सर्वैः
 पादैरवतिष्ठते । तदेवाह—“एकैक मिति । ‘उदच्य’ उद्यम्ये-
 त्यर्थः । “तद्यदेवेति । ‘तत्’ तत्र चासु कारचभूतासु ‘अप्सु’
 यदेवाङ्गम् ‘अङ्गीयत’ हीनमवशिष्टमभूत् , ‘तेन’ अङ्गेन
 ‘एनम्’ अङ्गम् ‘एतत्’ एतेन प्रोक्षयेन क्षाप्तं सर्वपादकुलं
 ‘करोति’ कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

प्रोक्षणविधिं मनूय मन्त्रद्वयं विधत्ते— “सोऽभ्युचतीति ।
 तत्र “अपस्वन्तर्”—इति मन्त्रे च १ , “देवीरापः”—इत्यनेनापि ॥
 प्रोक्षणं कुर्यात् । ‘अपि’—अन्धः समुच्चयवाची ; मन्त्रद्वयेन कुर्यात् ।
 अत्र सूत्रम्— “अश्वान् प्रोक्षत्यपोवसानीयमानान् जाताम्
 वागतानप्स्वन्तरिति , देवीराप इति वा, समुच्चयो वा”—इति ॥ ६ ॥

मन्त्रयोरर्थः ;— ‘अप्सु’ मध्ये ‘अमृतम्’ अपमृत्युनिवारकं
 रोमनिवारकं च वीर्यं वर्तते , हे ‘वाजिनः !’ अश्ववन्तः ॥
 ‘अश्वः !’ ‘अपां’ सम्बन्धिषु ‘प्रशस्तिषु’ अमृतत्वे भेषजत्व-
 सहशीलत्वास्तपि गुणवत्त्वप्रशंसासु प्रशस्तप्रदेशेषु वा सूच्यं
 सम्भवा भवतेति । ‘देवीः’ शीतमानाः , हे ‘आपः !’ ‘वः’
 सुषार्कं ‘यः’ ‘जमिः’ जलसङ्घः ‘प्रतूर्तिः’ प्रतरचशीलः ,
 निमज्जनेन प्रसक्तस्योपद्रवस्तु प्रकर्षेण हिंसकः , ‘ककुद्धान्’
 ककुच्छब्देन वृषभस्कन्धे उन्नतप्रदेश उच्यते , तस्मिन्मैरुदक-

• पा० भा० १३. २. २. १६ ।

† वा० सं० ६. ६. १ ।

‡ वा० सं० ६. ६. २ ।

§ पा० भा० सू० १३. ६. २, ३, ५ ।

। ‘भवन्तः’—इति च ।

निचयेस्तद्वान्, 'वाजसाः' अथ स्य संसक्ताः, य एवंविधः 'तेन' 'अयम्' अष्टः प्रोक्षितः सन् 'वाजम्' अथ 'सेत्' सिनुयात्, साधयतु वेति । तत्र द्वितीयमन्त्रगतं 'वाजं सेत्'-इति पदं व्याचष्टे— "अथं वा इति ॥ ६ ॥

अथाश्वेन रथयोजनं विधत्ते— "अथ रथ मिति ० । तत्र, 'अग्ने' प्रथमं 'दक्षिणा' दक्षिणतः 'युग्यं' युगस्य षोढारम् अष्टं युष्मगात् । "सव्यायुग्य मिति । अस्याथ मर्थः ;— श्लोके 'मानुषे' मनुष्यसम्यन्धिनि कर्मणि 'सव्यायुग्य' सव्यभाग-योजनीय मेवाष्टं प्रथमं युष्मन्ति । दीर्घश्चान्दसः † । अत्र तु दक्षिणस्य प्रथमं योजनम्, 'एवं देवता' देवयोग्य मेव ‡ कर्म कृतवान् भवतीति । 'देवता' देवशब्दात् देयार्थे सप्त-मर्थे वा ता-प्रत्यय ॥ ७ ॥

योजनं मनूय मन्त्रं विधत्ते— "स युनक्ति वातो वेति § । 'वा'-शब्दः॥ समुच्चयार्थः । वायुश्च मनश्च सप्तविंशतिसङ्ख्याकाः 'गन्धर्वाः' नक्षत्राणीत्यर्थः । 'ते' सर्वे 'अग्ने' अक्षतः पुरा रथे 'अष्टं' योजितवन्तः । 'ते' पुनः 'अस्मिन्' अष्टे 'जवं' वेगम् 'आदधुः' स्थापितवन्तः । श्लोडधं लिट् ; अस्मिन्नष्टे त्वयि जवं आदधत्विति । व्याचष्टे— "न वै वातादिति । 'वाताद्' वायोः 'मनसः' च 'आशीयः' आशुतरं किञ्चिदपि वस्तु अतिवेगवत् 'न अस्ति' । उत्तरवाक्यं स्पष्टम् ॥ ८ ॥

* का० श्री० सू० १४. १. ६ ।

† पा० सू० ६. १. १३७ ।

‡ 'प्रथमयोजनेन देवयोग्य मेव'—इति ह ।

§ वा० सं० ६. ७. १ ।

अथ सव्यस्याश्वस्य रथे योजनं समन्वयकं विधत्ते— “अथ सव्यायुग्य मिति ७ । ‘सव्यायुग्य’ सव्ये भागे योजनीयम् । अथ-प्रत्ययच्छान्दसो द्रष्टव्यः । हे ‘वाजिन्’ अश्व ! युज्यमानस्त्वं ‘वातजवः’ † वायुवेगो ‘भव’ । ‘इन्द्रस्य’ अश्वः ‘इव’ ‘दक्षिणः’ प्रसृष्टः पुष्टाङ्गः त्वं ‘श्रिया’ शोभनया युक्तः ‘एधि’ भव । यदा , श्री-शब्दात् परस्व सोर्यादेशः ; ‘यथेन्द्रस्य’ अश्वस्य श्रीर्भवति , ‘एवं यजमानस्य’ श्रीर्भव । ‘विष्णवेदसः’ सर्वज्ञाः ‘मरुतो देवाः’ ‘त्वा’ त्वाम् अश्वं ‘युजन्तु’ । ‘त्वष्टा’ ‘ने’ तत्र रथे युक्तस्य ‘यत्सु’ पादेषु ‘जवं’ वेगं ‘दधातु’ ‘इति’ । ‘नात्र तिरङ्गिन मिति । मन्त्रगतचतुर्थपादे अनवबुद्धोऽर्थो नास्तीत्यर्थः ‡ ॥

तृतीयस्याश्वस्य योजनं विधत्ते— “अथ दक्षिणेति । प्रष्टि-
र्नाम पादत्रयोपेतो भोजनपात्रादेराधारः § , तद्वत् । अश्वे-

• का० श्रौ० सू० १४. १. ७ ।

† ‘वातरंजाः’—इति च । ‡ वा० सं० ८. ८. १ ।

§ त्रिपदीति यावत् । ‘भोजनपात्रादिवशाधारः’—इति च-पाठः ; ‘भोजनपात्रादिकाधारः’—इति च । ‘प्रष्टिः पादत्रयोपेतो भोजन-
पात्रस्याधारः’—इति तै० सं० १. ७. ८. ७ सा० भा० ।

• । “प्रष्टिवाहिनं युनक्ति , प्रष्टिवाही वै देवरथः”—इति तै० भा० १. ३. ६. ४ , ७. ८. १ “यथा प्रष्टिभिर्याति तादृगेव तत्”—इति च तत्रैव ३. ८. २१. ३ । “प्रष्टिवाही रथो दक्षिणासन्द्धौ”—इति च तत्रैव १. ७. १. ५ । अथर्वसंहितायां च “अयुग्मं प्रष्टिर्वहति”—इति १. ३६. ६ । “अश्वानः प्रष्टिभिरम्बरीषः”—इत्यस्या अश्वो भाष्ये सायण आह—‘पार्श्वसौ’—इति ऋ० सं १ , १. १. १७ । अथर्वसंहिता-
याम् पञ्चमयुक्तस्य रथस्याप्यस्ति अवयवम् । तत्रापि १०. ४. ८. ८—

स्त्रिभिर्गुणं रथं कुर्यात् ० । अत्र पूर्वं मन्त्रद्वयस्य युक्तत्वात्
तृतीयस्य प्रष्टित्वं युक्तम् । अत एवापस्तम्बः— “प्रष्टिवाहितं
रथं युनक्ति”—इति । तृतीयेनाश्वेन रथं युक्तागादित्यर्थः ।
तं ‘दक्षिणा’ दक्षिणतः प्रथमं युज्यात् । “सव्याप्रष्टि मित्यादि,
पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

योजनं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“स युनक्ति जवो य इति ॥
हे वाजिन् ! ‘ते’ तव हृदये ‘यः’ ‘जवः’ वेगः ‘गुहा’ गुहायां
गूढप्रदेशे ‘निहितः’ स्थापितः, ‘श्वेने’ पक्षिणि च यो जवः
‘परीतः’ व्यवस्थितः, यो वेगो ‘वाते’ वायौ ‘अचरत्’ तिष्ठति ।
हे ‘वाजिन्’ ! तेन बलेन बलवान् त्वं ‘नः’ अस्माकं बलेन ‘वाज-
जित् भव’ अन्नस्य जेता दाता भव । ‘समने’ यज्ञरूपे
सङ्ग्रामे पारयिष्णुः पारयिता पारगमनशीलश्च भवेति ॥

त मिमं मन्त्रं व्याचष्टे—“जवो यस्त इति । “अप्यन्य-
त्रापनिहित इति । ‘अन्यत्र’ गुहाशयेत्याद्युपलक्ष्यते, प्रदेशा-
न्तरे ‘अपनिहितः’ निक्षिप्तः । पूर्वार्धस्य तात्पर्यं माह—“तेन
न इति । यज्ञप्रजापत्योस्तादात्म्यं युक्तम् । ‘समने पारयिष्णुः’
—इत्यस्माभिप्राय माह—“अस्मिंश्च नो यज्ञ इति । ‘देवसमने’
समन मिति सङ्ग्रामनाम ५, देवसमाजलक्षणेऽस्मिन् यज्ञे ।
गतार्थं मन्यत् ॥ १० ॥

“यस्यवाही वहत्याग्र मेधा प्रष्टयो युक्ता अनुसंवहन्ति ।

अयात मन्य दृष्टे न यातं परं नेदीयोऽवरं दवीयः”—इति ।

* का० श्रौ० सू० १४. ३. ८ ।

† ५७ ए० १२ पं० अथ दक्षिणेत्यादि दृष्टव्यम् ।

‡ वा० खं० ६. ६. १ ।

§ निघ० २. १७. १६ ।

उक्तानां मन्त्रानां त्रित्वसङ्ख्या मनुष्यं प्रशंसति — “ते वा एत इति । त्रित्वस्त्वं विराहसिः । देवे कर्मणि प्रोक्षणादौ प्रसिद्धे ‘हि’-शब्दार्थः । चतुर्थस्याश्वस्यानुगमनं विधत्ते — “अधिप्रष्टीति । तृतीयस्याश्वस्य युगप्रदेशे । ‘अधिः’ समस्यर्था-नुवादी । मन्त्रेण युक्तः सचेवानुगच्छेत् । यस्मात् स चतुर्थी ‘मानुषः’ मनुष्यसम्बन्धी ; मानुषे हि कर्मणि चतुर्थी बाह्यानां योजनं दृष्टम् । अत्र मानुषरूपव्युदासाय तस्यायोजनं मिति । अत्र सूत्रम् — “अयुक्तसदुर्थोऽनुगच्छति”-इति * ।

यदैष चतुर्युक्तो † रथोऽध्वर्यवे दीयते , तस्मिन् प्रदान-समये चतुर्थस्य रथे योजनं दर्शयति — “तं यत्र दास्यन्निति । तदुक्तं सूत्रे — “चतुर्थं युक्ताध्वर्यवे ददाति”-इति ‡ । उक्तं अर्थं मन्यत्राप्यतिदिशति — “तस्मादपीति । ‘इतरस्मिन्’ राज-सूयादावित्यर्थः । शिष्टं गतार्थम् ॥ ११ ॥

विधत्ते — “अथ बाह्वस्य मिति । अत्र द्रव्यदेवताविशिष्ट-चरुविधिः । “सप्तदशशराव मिति । सप्तदशशरावपरिमितम् । मुष्टिप्रतिनिधित्वेन शरावस्य तत्सङ्ख्यायाश्च पृथग्विधानात् प्रकृति-गतमुष्टितत्सङ्ख्यानिवृत्तिः । तथाच कात्यायनः — “माध्यन्दि-नीयैः सह नैवारचरुर्बाह्वस्यः सप्तदशशरावः , सङ्ख्यामुष्टि-निवृत्तिः”-इति § । चरुविधिं प्रशंसति “अन्नं वा एष इति ।

* का० श्रौ० सू० १४. ३. ६ ।

† ‘यजुर्वुक्तो’-इति क, छ, ज ।

‡ का० श्रौ० सू० १४. ४. १३ ।

§ का० श्रौ० सू० १४. २. २६, २७ । कर्कोपाध्यायमते तु ‘न यजतिशब्दात्’-इति तदुत्तरसूत्रस्वारस्यादिह न सङ्ख्याबाधः ।

“तद्यदेवेत्यादि । तत्र वाजपेये ‘यत्’ ‘एतत्’ अक्षम् ‘उदजै-
षीत्’, पुरा बृहस्पतिरनेन क्रतुना यदेतत्फलभूत मसं साधित-
वान्, ‘तदेव’ अक्षम् ‘अक्षौ’ बृहस्पतये ‘एतत्’ एतेन चरुया
‘करोति’ ॥ १२ ॥

देवताशरावसङ्ख्याविधित्वय मनूय प्रशंसति— “अथ यदि-
त्यादिना । पुरा बृहस्पतिः ‘एतं’ चरुं साधितवान्, अतो-
ऽस्य चरोर्बृहस्पतिर्देवतेति युक्तम् ॥ १३ ॥

“अथ यस्मैवार इति । “नीवारा इति । यत् ‘एते’
‘ब्रह्मणा’ एव ‘पच्यन्ते’, न तु कष्टदेवीमशाख्यादिवत्, अतः कास-
वशात् पक्ता नीवाराः ब्रह्मरूपस्य बृहस्पतिर्योग्या इत्यर्थः ॥ १४ ॥

विधत्ते— “त मश्वानवघ्नापयतीति * । ‘तं’ चरुम्
‘अश्वान्’ रथे युक्तान् अवघ्नापयेत् । “घ्ना गन्धोपादाने” † ।
तस्य मश्व माह— “वाजिन इति ‡ । हे ‘वाजिनः’ ‘अश्वः !’
‘वाजजितः’ अश्वस्य जेतारः, ‘वाजः’ = ‘अश्वम्’ अश्वसाधन
माजिं प्रति संस्थिता यूयम्, ‘बृहस्पतेर्भागम्’ ‘अवजिघ्रत’
अवाङ्मुखा गन्धोपादानं ‘कुरुनेति तत्स्वार्थः § ।

तद् व्याचष्टे— “वाजिनो ह्यश्वः इति । “वाजिँ हि सरि-
थस्त इति । साध्यभूताववाची वाजशब्दः उपचारात् तत्साधने
आजौ वर्त्तत इत्यर्थः । अवघ्नापनस्य प्रयोजन माह— “तद्य-

* का० श्रौ० सू० १४. ३. १० ।

† भा० य० ६२६ धा० ।

‡ वा० सं० ६. ६. ३ ।

§ ‘अवघ्नापयान्प्रसंस्कारः, अजिघ्रावर्णार्थः । ततश्च विसरयो
तदुत्तरकार्त्तं न भवति’—इति का० श्रौ० सू० १४. ३. १० इति ।

दृष्ट्वानिति । इमं यज्ञं साधयामीति बुद्ध्या 'चक्ष्वान्'
अवप्तापयेत् ॥ १५ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

पञ्चमकाण्डे प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

(अथ पञ्चमं ब्राह्मणम्.)

तद्युदाजिं भ्रावन्ति । इमं मेवैतेन लोक
मुज्जयत्यथ यद् ब्रह्मा रथचक्रे साम गायति
नाभिदक्ष ऽउद्विते ऽन्तरिक्षलोक मेवैतेनोज्जयत्यथ
यद्यूपः रोहति देवलोक मेवैतेनोज्जयति तस्मा-
द्वा ऽएतत् त्रयं क्रियते ० ॥ १ ॥

सु ब्रह्मा रथचक्रं मुधिरोहति । नाभिदक्ष ऽउ-
द्वितं देवत्याहुः सवितुः सवे सत्यसवसो बृह-
स्पतिरुत्तमं नाकः रुहेय मिति यदि ब्राह्मणो
युजते ब्रह्मा हि बृहस्पतिर्ब्रह्मा हि ब्राह्मणः † ॥ २ ॥

अथ यदि राजन्यो यजते । देवस्याहुः
सवितुः सवे सत्यसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं रुहिय
मिति क्षत्रं हीन्द्रः क्षत्रं राजन्यः ॥ ३ ॥

त्रिः सामाभिगायति । त्रिरभिगीयावरोहति
देवस्याहुः सवितुः सवे सत्यप्रसवसो बृहस्पते-
रुत्तमं नाकं मरुह मिति यदि ब्राह्मणो यजते ब्रह्म
हि बृहस्पतिर्ब्रह्म हि ब्राह्मणः * ॥ ४ ॥

अथ यदि राजन्यो यजते । देवस्याहुः सवितुः
सवे सत्यप्रसवस इन्द्रस्योत्तमं नाकं मरुह मिति
क्षत्रं हीन्द्रः क्षत्रं राजन्यः ॥ ५ ॥

अथ सप्तदश दुन्दुभीननुवेद्यान्तं सुम्निन्वन्ति ।
प्रतीच आग्नीध्रात् प्रजापतिं वा ऽएष उज्जयति
यो व्याजपेयेन यजते व्याग्वे प्रजापतिरेषा वै
परमा व्याग्या सप्तदशानां दुन्दुभीनां परमा
मेवैतद्वाचं परमं प्रजापति मुज्जयति सप्त-
दश भवन्ति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत् प्रजापति
मुज्जयति ॥ ६ ॥

अथैतेषां दुन्दुभीनाम् * । एकं यजुषाहन्ति
तत् सर्वं यजुषाहता भवन्ति ॥ ७ ॥

स आहन्ति । बृहस्पते व्याजं जय बृह-
स्पतये व्याचं वदत बृहस्पतिं व्याजं जापय-
तेति यदि ब्राह्मणो यजते ब्रह्म हि बृहस्पति-
ब्रह्म हि ब्राह्मणः † ॥ ८ ॥

अथ यदि राजन्यो यजते । इन्द्रं व्याजं
जयेन्द्राय व्याचं वदतेन्द्रं व्याजं जापयतेति
क्षत्रं हीन्द्रः क्षत्रं राजन्यः ‡ ॥ ९ ॥

अथैतेष्वाजिसृत्सु रथेषु । पुनरासृतेष्वेतेषां
दुन्दुभीनामेकं यजुषोपावहरति तत् सर्वं यजु-
षोपावहता भवन्ति ॥ १० ॥ •

स उपावहरति । एषा वः सासत्या संवा-
गभूद्यथा बृहस्पतिं व्याजं मजीजपताजीजपत § बृह-
स्पतिं व्याजं व्यनस्पतयो विमुच्यध्व मिति

* 'नाम्—इति न, घ ।

† 'ब्राह्मणः'—इति ग, घ ।

‡ 'राजन्यः'—इति क । 'राजन्यः'—इति ख ।

§ 'मजीजपत'—इत्येव ग पुस्तके ।

यदि ग्राह्यो यजते ब्रह्मा हि बृहस्पतिर्वस्त्रा
हि ग्राह्यः • ॥ ११ ॥

अथ यदि राजन्यो यजते । एषा वः सा
सत्या संवागभूद्येन्द्रं व्वाजं मजीजपताजीज-
पतेन्द्रं व्वाजं व्यनस्पतयो विमुच्यध्व मिति
क्षत्रं हीन्द्रः क्षत्रं राजन्यः † ॥ १२ ॥

अथ वेदस्तात् । राजन्य उदङ् सप्तदश
प्रव्याधान् प्रविध्यति यावान्वा ऽएकः प्रव्याधस्ता-
वास्तिर्यङ् प्रजापतिरथ यावत् सप्तदशप्रव्याधास्ता-
वानन्वङ् प्रजापतिः ॥ १३ ॥

तद्यद्राजन्यः प्रविध्यति । एष वै प्रजापतिः
प्रत्यक्षतमां यद्राजन्यस्तस्मादेकः सन् बहूना मीष्टे
यदेव चतुरक्षरः प्रजापतिश्चतुरक्षरो राजन्य-
स्तस्माद्राजन्यः प्रविध्यति सप्तदश प्रव्याधान्
प्रविध्यति सप्तदशो वै प्रजापतिस्तत् प्रजापति
मुज्जयति ‡ ॥ १४ ॥

अथ यं यजुषा युनक्ति । तं यजमान आति-

• 'ग्राह्यः'—इति अ, च ।

† 'राजन्यः'—इति क, ख ।

‡ 'ति'—इति क ।

वृ॒ष्टि॒ दे॒व॒व्या॒हृ॒त् स॒वि॒तुः॒ स॒वे स॒त्य॒प्र॒स॒व॒सो बृ॒ह॒-
स्प॒त॑र्वाजजितो व्वाजं जेष मिति ॥ १५ ॥

तद्यथैवादी बृहस्पतिः । सवितारं प्रस-
वायोपाधावत् सविता वै देवानां प्रसवितेदं मे
प्रसुव त्वत्प्रसूत इद मुज्जयामीति तदस्मै स-
विता प्रसविता प्रसुवत्तत्सवितृप्रसूत उदजयदेव
मेवैष एतत् सवितार मेव प्रसवायोपधावति स-
विता वै देवानां प्रसवितेदं मे प्रसुव त्वत्प्रसूत
इद मुज्जयानीति तदस्मै सविता प्रसविता प्रसूति
तत् सवितृप्रसूत उज्जयति • ॥ १६ ॥

अथ यद्यध्वर्योः । अन्तेवासी वा ब्रह्मचारी
वैतद्यजुरधीयात् सो ऽन्वास्थाय व्वाचयति व्वाजिन
वृति व्वाजिनो द्वाप्रवास्तस्मादाह व्वाजिन इति
व्वाजजित इत्यन्नं वै व्वाजो ऽन्नजित इत्येवैत-
दाहाध्वन स्कध्वन्त इत्यध्वनो हि स्कध्वन्तो
धावन्ति योजना मिमाना इति योजनयो हि
मिमाना अध्वानं धावन्ति काष्ठां गच्छतेति
यथैनानन्तरा नाष्टा रुक्षाणसि न हि ।

• 'ति'—इति च ।

मेतदाह धावत्याजि माघन्ति दुग्दुभीनभि साम
गायति ॥ १७ ॥

अथैताभ्यां जुगतीभ्याम् । जुहोति वानु वा
मन्त्रयते यदि जुहोति यदनुमन्त्रयते समान
एव बन्धुः ॥ १८ ॥

स जुहोति । एष स्रु ध्वाजी क्षिपणिं तुर-
ण्यति योवायां बहो ऽपि कक्षु ऽप्यासुनि । क्रतुं
दधिका अनु स्रुसुनिष्यदत् पथा • मुह्यन्वा-
पनीफणत् स्वाहा ॥ १९ ॥

उत्तु स्म । अस्रु द्रुवतस्तुरण्यतः पथे न
वे रनुवाति प्रगर्दिनः । श्येनस्येव ध्रुजतो ऽप-
हसम् परि दधिकाव्य स्रुहोर्जा तुरित्ततः
स्वाहेति † ॥ २० ॥

अथोत्तरेण त्रिचेन । जुहोति वानु वा
मन्त्रयते इयं तद्यस्माच्च जुहोति वानु वा मन्त्र-
यते यदि जुहोति यदनुमन्त्रयते समान एव
बन्धुरेतामेवैतदप्रवान् धावत उपवाजयत्येतेषु ध्वीर्यं

• 'पथा'—इति न, च ।

† 'स्वाहेति'—इति न, 'स्वाहेति'—इति न ।

दधाति तिस्रो वा ऽदमाः पृथिव्य इय महेका
हे ऽचक्षाः पुरे ता एवैतदुज्जयति ॥ २१ ॥

सो ऽनुमन्त्रयते । शुं नो भवन्तु व्याजिनो
इवेषु देवताता मितद्रवः स्वर्गाः * । जम्बा-
यन्तो ऽहिं वृक्षं रुचांसि सुनेम्यस्तद् युयव-
न्नमौवाः ॥ २२ ॥

ते नो ऽचर्वन्तः । इवनश्रुतो इवं विश्वे
शृगवन्तु व्याजिनो मितद्रवः । सहस्रसा मेध-
साता सनिष्यवो महो ये धुनं समिधेषु
अभिरि + ॥ २३ ॥

व्वाजे वाजे ऽवत । व्याजिनो नो
धनेषु विप्रा ‡ चमृता कृतज्ञाः । अस्य मध्वः
पिबत मादयध्वं तृप्ता यात पश्चिभिर्देवयानै-
रिति § ॥ २४ ॥

अथ बार्हस्पत्येन चरुणा प्रत्नपतिष्ठते । त
मुपस्पृशत्यन्नं वा ऽएष उज्जयति यो व्याजयेयेन

* 'स्वर्गाः'—इति न, च ।

† 'दे'—इति ग, च ।

‡ 'विप्रा'—इति क ।

§ '•रिति'—इति ख, '•रिति'—इति न, च ।

यजते ऽन्नपेयं च वै नामैतद्यज्ञापेयं तद्यदेवै-
तदन्नं मुदजैषीतेनैवैतदेतां गतिं गत्वा स-
स्पृशते तदात्मन् कुरुते ॥ २५ ॥

स उप स्पृशति । आ मा व्याजस्य प्रसवो
जगम्यादित्यन्नं वै व्याज आ मात्रस्य प्रसवो
जगम्यादित्येवैतदाहमे द्यावापृथिवी विश्वरूपेऽ-
द्विति द्यावापृथिवी हि प्रजापतिरा मा गन्तां
पितरामातरा चेति मातेव च हि पितेव च
प्रजापतिरा मा सोमो ऽचमृतत्वेन गम्यादिति
सोमो हि प्रजापतिः ॥ २६ ॥

त मश्वानुवघ्रापयति । व्याजिन इति व्या-
जिनो ह्यश्वानुवघ्रादाह व्याजिन इति व्याज-
जित इत्यन्नं वै व्याजो ऽन्नजित इत्येवैतदाह
व्याजं ससृवांस इति सरिष्यन्त इति वा
ऽप्यय ऽप्याह सरिष्यन्त इव हि तर्हि भवन्त्या-
थात्र ससृवांस इति ससृवांस इव ह्यत्र
भवन्ति तस्मादाह ससृवांस इति बृहस्पते-
र्भाग मवजिघ्रतेति बृहस्पतेर्ह्यत्र भागो भवति
तस्मादाह बृहस्पतेर्भाग मवजिघ्रतेति निमृजाना .

इति तद्यजमाने व्वीर्यं दधाति तद्यदश्वानवघ्ना-
पयतीम मुञ्जशानीति वा ऽचये ऽवघ्नापयत्य-
थाचेम मुदजैष मिति तस्मादा ऽचश्वानवघ्ना-
पयति * ॥ २७ ॥

अथैतेषा माजिमुताः † रथानाम् । एक-
स्मिन् वैश्यो वा राजन्या बोधास्थितो भवति स
व्येदेरुत्तरायाः श्रोणा ऽउपविशत्यथाध्वर्युश्च यज-
मानश्च पुर्व्वया दारा मधुग्रह मादाय निष्क्राम-
तस्तं वैश्यस्य वा राजन्यस्य वा पाशाबाधस्तो
ऽथ नेष्टापरया दारा सुरायहानादाय निष्क्रा-
मति स जघनेन शालां पर्येत्येकं वैश्यस्य वा
राजन्यस्य वा पाशाबादधदाहानेन त ऽदमं
निष्क्रीणामीति सत्यं वै श्रीर्ज्योतिः सोमो
ऽनृतं पाप्मा तुमः सुरा सत्य मेवेतच्छ्रियं ज्योति-
र्गजमाने दधात्यनृतेन पाप्मना तुमसा वैश्यं
विध्यति तैः स यं भोगं कामयते तं कुरुते
ऽथैतः सहिरण्यपात्र मेव मधुग्रहं ब्रह्मणे

* 'ति'—इति क ।

† 'माजिमुताः'—इति ब, घ ।

ददाति तं ब्रह्मणे दृढदमृत मायुरात्मन् धत्ते
ऽमृतं ह्यायुर्हिरण्यं तेन स यं भोगं कामयते
तं कुरुते ॥ २८ ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [१.५.] ॥

विहितं माजिधावने मन्त्रं प्रशंसति — “तद् यदिति ।
माजिधावनेन भूलोकं जितवान् भवतीत्यर्थः * । अथ साम-
गानं यूपारोहणं च सार्यवादं विधत्ते — “अथ यद् ब्रह्मे-
त्यादि । ‘ब्रह्मा’ नामस्त्विक् ‘नाभिदत्ते’ नाभिमात्रे ‘उचिते’
चक्षते ‘रथचक्रे’ स्थित्वा ‘साम’ गायेत् । ‘एतेन’ भूम्यूर्ध्व-
प्रदेशयोर्मध्यदेशे गीयमानेन साम्ना ‘अक्षरिचलोकं’ जितवान्
भवति । चक्रादुच्यतस्य सप्तदशारत्त्रिपरिमितस्य यूपस्थारोहणेन
तृतीयलोकं मेव स्वाधीनं कृतवान् भवति ॥ १ ॥

ब्रह्मणो रथचक्रे गानं विहितम्, तत् पारोहणं मन्त्रैश्च
न सम्भवतीति तदिदानीं विधत्ते — “स ब्रह्मेति † । तत्र
याजपेये द्वावधिकारिणौ, ब्राह्मणो राजन्यश्चेति ; तत्र यज-
मानभेदेन मन्त्रभेदं विवक्षुः प्रथमं ब्राह्मणपदे मन्त्रं पठति—
“देवस्याह मिति ‡ । ‘सत्यसवसः’ सत्यानुज्ञानस्य ‘सवितुः’
सर्वेषां प्रसवितुर्देवस्य ‘सवे’ प्रसवे अनुज्ञायां वर्तमानो हि ‘सह-

* ‘आविशन्नेन सङ्गोच्यते, सङ्गं वा अहमहमिकया शीघ्रं धावन्ति ।
अर्वाधावनं आविशन्नेनोच्यते’—इति का० श्रौ० १४. ३. ११ सूत्रवृत्तिः ।

† का० श्रौ० सू० १४. ३. ११ ।

‡ वा० सं० ४. १०. १ ।

स्यतेः' सम्बन्धिनः 'सत्तमम्' उत्कृष्टं 'नाकं' स्वयं 'रुहेयम्' चारी-
ह्वं करवे । रुहेराशीर्लङ्कि, 'लिकगाशियङ्'-इत्यङ् ॥

“ब्रह्महीति । देवानां मध्ये ब्रह्मस्यतिर्ब्राह्मजातिः ॥ २ ॥

राजन्वप्येऽपि भन्व' पठति— “अथ यदीति । ब्रह्मस्यते-
रित्यस्य स्थाने इन्द्रस्येति विशेषः † । अर्थसु पूर्ववत् । “अत्तं
हीन्द्र इति । देवानां मध्ये इन्द्रः अत्रियजातिः ॥ ३ ॥

विहितस्य ब्रह्मकर्तृकस्य सामगानस्य त्रित्वसङ्कां विधत्ते—
“त्रिः सामेति ‡ । ‘त्रिः’ त्रिवार मित्यर्थः । “देवस्य वयम्”
-इति, “रुहेम”-इति च बहुवचनान्तः शाखान्तरीयो भन्वः ।
तथैव कात्यायनोऽपि सूत्रयामास— “देवस्य वय मिति ब्रह्मा-
रथचक्र मारोहति”-इति § । अत्र “अरुहम्”-इति, “रुहे-
यम्”-इति च एकवचनान्तत्वेन संहिताया मान्नानात् ॥ त मनु-
सृत्यैव ब्राह्मणे विहित मित्यविरोधः ।

प्रसङ्गाद् ब्रह्मणो रथावरोहणं वधत्ते— “त्रिरभिगीयाव-
रोहतीति । प्रयोगक्रमसु सूत्रे दर्शितः ¶ — “ब्रह्मा त्रिः साम
गायति, दुन्दुभीन् वादयति, एवस्य इति प्रत्यृचं लुङीति”-

• पा० सू० ३. १. ८६ ।

† वा० सं० ६. १०. २ । का० श्रौ० सू० १४. ३. १३ ।

‡ का० श्रौ० सू० १४. ४. १ ।

§ का० श्रौ० सू० १४. ३. १२ । अस्मादुद्धृष्टपुस्तके तु देवस्याह
मित्येकवचनान्त एव पाठः ।

॥ माध्यन्दिना मिति यावत् ।

¶ का० श्रौ० सू० १४. ४. १-८ । अत्र तु कात्यायनस्य च देवस्याह

• मिति पाठे चकति, लोप्यता यावन्मेति धेवम् ।

इत्युपक्रम्य, “प्रदक्षिणं कृत्वा यन्मि, आगतेषु ब्रह्मावरोहति देवस्याह मिति”—इति ।

अत्रापि पूर्ववद् यजमानभेदेनावरोहणं मन्त्रभेदं दर्शयति — “देवस्याह मिति ॥ “अरुह मिति, रुहेर्लुङि “ऊ-
मृ ह-रुहिभ्यः”—इति ॥ चुरेकदेशः ॥ ४, ५ ॥

विधत्ते— “अथ सप्तदशेति । सप्तदशसङ्ख्याकाम् ‘दुन्दु-
भीन्’ ‘अनुवेद्यन्तं’ वेदिसमीपे ‘प्रतीचः आग्नीहोत्रात्’ आग्नी-
होत्रपश्चिमप्रदेशे स्थितान् ‘सन्निवन्ति’ वादयितुं मावधत्तौ-
त्यर्थः । अत्र सूत्रम्— “सप्तदश दुन्दुभीनासजत्यनुवेदि पश्चा-
दान्नीह्रात्”—इति ॥

“एषा वा इत्यादिकस्याय मर्थः ;— दुन्दुभीनां नादस्य
महत्त्वात् परमवाक्यम् ; अतो वायूपमजापत्युज्जयहेतुदुन्दुभि-
वाद इत्यर्थः । गत मन्यत् ॥ ६ ॥

विधत्ते— “अथैतेषा मिति । सप्तदशानां दुन्दुभीनां मध्ये
एकं दुन्दुभिम् “हहस्यते वाजम्”—इति वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण
समाह्वयात् । इतरान् षोडश दुन्दुभीन् तूष्णीं वादयेत् ।
एकस्य समन्वकाहननेन सर्वेऽपि दुन्दुभयश्छत्रिन्यायेन सम-
न्वक मेवाहताः ताडिता वादिताः स्युरित्यर्थः । अत्र सूत्रम्
— “हहस्यते वाज मित्येकं दुन्दुभि माहन्ति, तूष्णीं भिन-
रान्”—इति ॥ ७ ॥

* वा० सं० ६. १०. ३, ४ ।

† पा० सू० ३. १. ५६ ।

‡ का० औ० सू० १४. ३. १४ ।

§ वा० औ० च० १४. ३. १५ ।

इवनविधि मन्त्रं * विधत्ते — “स चाहन्तीति ।
हे ‘हहस्यते !’ ‘वाजम्’ अक्षं ‘जय’ । हे दुन्दुभयः ! ‘हहस्य-
तये’ हहस्यतेरर्थाय ‘वाचं’ सत्यभूतां यूयं ‘वदत’ । ‘हहस्यति’
‘वाजम्’ अक्षं ‘जापयत’ अक्षविषयं जयं प्रापयत । हहस्यतिः
स्वयं मेव वाजं जयति , तं जापयत । जयतेष्यन्तस्य “बीङ्-
जीनां षो ऽ” -इत्यात्मे कृते पुगागमः ॥ ८ ॥

राजन्यमन्त्रभेदं दर्शयति— “अथ यदीति । हहस्यतिस्थाने
इन्द्र पदं प्रक्षेपणीयम् † । अन्यत् समानम् ॥ ९ ॥

विधत्ते— “अथेतेष्विति । ‘रथेषु’ ‘आजिह्वसु’ लक्ष्यस्थानं
प्रति हृतवत्सु गतवत्सु ‘पुनराहृतेषु’ पुनरागतेषु सत्सु ‘एतेषां’
सर्वेषां ‘दुन्दुभीनां’ मध्ये ‘एकं’ प्राग् ‘यजुषा’ मन्त्रेण ‘उपाव-
हरति’ अवरोहयेत् ; अन्येषाम् तूष्णीं मित्यर्थः ‡ ॥ १० ॥

“स उपावहरतीति । अवरोहणमन्त्रस्यायं मर्थः । ;—
हे दुन्दुभयः ! ‘वः’ युष्माकं सम्बन्धिनी ‘सा सत्या’ ‘संवाक्’
समुदिता वाक् ‘अभूत्’, ‘यथा’ वाचा ‘हहस्यति’ ‘वाजम्’
‘अजीजपत’ अक्ष विषयं जयं प्रापयत । एतस्यैव पुनर्वचन
मजीजपतेति वाक्यम् । हे ‘वनस्पतयः !’ कार्ये कारणशब्दः ,
वानस्पत्या दुन्दुभयः ‘विमुण्णध्वम्’ विमुक्ता भवतेति ॥ ११ ॥

“अथेति । अत्रापि पूर्ववन्मन्त्रभेदो “यदि राजन्य इत्या-
दिना प्रदर्शितः ¶ ॥ १२ ॥

* वा० सं० ६. ११. १ ।

† पा० सू० ६. १. ४८ ।

‡ वा० सं० ६. ११. २ ।

§ का० श्री० सू० १४. ४. ६, १० ।

॥ वा० सं० ६. १२. १ ।

¶ वा० सं० ६. १२. २ ।

दुन्दुभ्युपावहरणसमनन्तरकर्त्तव्यं चचियस्त विधत्ते— “अथ
वेद्यन्तादिति । ‘प्रव्याधान्’ प्रकर्षेण वलाधिक्येन विमुक्तेष्वो •
यावति देशे लक्ष्यं विध्यति, तावानेकः प्रव्याधः । तथा-
विधान् सप्तदशसङ्ख्याकान् ‘वेद्यन्तात्’ पारभ्य उदङ्मुखः उद-
गपथर्गान् ‘प्रविध्यति’ † । त मिमं प्रशंसति— “यावान् वा
एक इति । ‘प्रजापतिः’ एकप्रव्याधपरिमाणेन ‘तिर्यङ्’ स्थित्येन
विस्तारवान् कर्त्तते, सप्तदशप्रव्याधपरिमाणेन ‘अन्वङ्’ आयाम-
वान् वर्त्तते । अतः सप्तदशप्रव्याधकरणं प्रजापतिशरीरपरि-
मितत्वात् प्रशस्त मित्यर्थः ॥ १३ ॥

एषा मिषुप्रव्याधानां राजन्यकरणीयत्वेन कारण माह—
“तद्यद्वाजम्य इति । ‘एव राजन्यः’ खलु ‘प्रजापतेः’ ‘प्रत्यक्ष-
तमां’ प्रत्यक्षतमं रूपम् ; ‘तस्मात्’ प्रजापतेः प्रत्यक्षरूपत्वात्
‘एकः’ अपि सन् ‘राजन्यः’ ‘वङ्गनां’ प्रजानाम् ‘ईष्टे’ ईश्वरो
भवति । ‘प्रजापतिः’ अपि ‘चतुरक्षरः’, ‘राजन्यः’ अपि
‘त्रियः’—इत्यक्षरविशेषात् ‘चतुरक्षरः’ । ‘तस्मात्’ प्रजापत्यात्मक-
त्वाद् राजन्यकर्त्तृक इषुप्रव्याधः करणीयः ।

प्रव्याधानां सप्तदशत्वं प्रजापत्यात्मना स्तौति— “सप्तदशेति ।
सप्तदशप्रव्याधकरणं सुदीरितरीत्या प्रजापतिशरीरसम्पादनम् ;
तदन्ते या चीदुम्बरी शाखा स्थापिता, तस्यावस्थितेन यज-
मानेनाजिधावनं कुर्वता प्राप्तत्वात् कृत्स्नं प्रजापतिशरीरं नैव
प्राप्तं भवतीत्यर्थः ‡ ॥ १४ ॥

• ‘विमुक्तो वाणो’—इति च ।

† का० श्रौ० सू० १४. ३. १६ ।

‡ “शाखां प्रदक्षिणं कृत्वा यन्ति” इति का० श्रौ० सू० १४. ४. ७ ।

अश्वैर्युक्तस्य रथस्य यजमानकर्तृकं समन्त्रक मारोहस्य विधत्ते
—अथ य मिति । उक्तं सप्तदशप्रश्नाधान्तपद्याजिधावनं कर्तुम्
‘पातिष्ठति’ पारोहेदित्यर्थः । अथ सूत्रम्— “देवस्याह मिति
यशुर्युक्त मारोहति यजमानः”—इति * । पारोहचमनस्यार्थ
मर्थः † ;—‘सत्त्वसवसः’ यथार्थप्रसवस्य ‘सवितुर्देवस्य’ ‘सवे’ अभ्य-
नुज्ञायां चर्तुमनः ‘अहम्’ ‘वाजजितः’ अन्नस्य जेतुः ‘हहस्यतिः’
सम्बन्धि ‘वाजम्’ असम् ‘जेषम्’ जीयास मिति । सवितुरनुज्ञ-
यैव प्रवर्त्तने वाजोज्जयो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

इमं मर्थे हहस्यतिदृष्टान्तेन दृढयति— “तस्यैवाह इत्या-
दिना । ‘अदः’ अमुष्मिन् विप्रकृष्टे काले, पाजिधावनकाले
‘हहस्यतिः’ ‘सवितारम्’ अनुससार । “एव मीवैष इत्यादिना
दार्ष्टान्तिके योजयति ॥ १६ ॥

विधत्ते — “अथ यदीति । ‘अथ’ यजमानस्य रथारीहणा-
नन्तरम्, ‘अध्वर्योः’ शिष्यो ‡ वा, अन्यो ‘ब्रह्मचारी’ वा ‘एतद्’
वक्ष्यमाणं मन्त्रम् ‘अधीयात्’ स्मरेत् ; ‘सः’ त मीव रथम्
‘अन्वास्याय’ तूष्णीं मारुह्य “वाजिनः” इति मन्त्रं § ‘वाच-
यति’, यजमान मिति शेषः । अत्र सूत्रम्— “अध्वर्योः
तूष्णीं ब्रह्मचार्यस्तेवासी वा वाचनाय”—इति, “वाजिन इति
वाचयति”—इति ॥ च । हे ‘वाजिनः’ अग्नाः ! ‘वाजजितः’

* का० श्रौ० सू० १४. ३. १८ ।

† वा० सं० ६. १३. १ ।

‡ ‘अध्वर्युशिष्यो’—इति छ, ज ।

§ वा० सं० ६. १३. १ ।

॥ का० श्रौ० सू० १४. ३. १९, २२ ।

अथ स जीतारः 'अध्वनः' मार्गान् 'स्कभुवन्तः' । "स्कभि
 स्तुभि प्रतिबन्धे" * । स्कन्धनं नाम वेगेनाक्रमणम् , मार्गान्
 पृष्ठतः कृत्वा पुरोगमनम् । तत् कुर्वन्तः , चोभयन्तो वा 'योजना'
 योजनानि 'मिमन्ताः' । "माङ्ग् माने" † । शौघगत्या परि-
 ण्विन्दन्तः शौघगामिनः , 'काष्ठाम्' आजिधावनस्यावधिभूताम् ।
 "आव्यन्तोऽपि काष्ठेत्युच्यते"—इति ‡ हि यास्कः । सप्तदशमव्याधान्ते
 निर्मिता मौदुम्बरीं शाखां लक्ष्यभूतस्वर्गात्मिकाम् ; "स्वर्गां वै
 लोकाः काष्ठा"—इति न्युतेः § । वेगेन गच्छतेति ।

त मिमं व्याचष्टे— "वाजिनोऽग्रा इति । "योजनयो
 हीति । लोके 'हि' अध्वगाः 'योजनशः' एकैकं योजनं 'मिमा-
 नाः' परिण्विन्दन्तो महान्तम् 'अध्वानं' 'धावन्ति' गच्छन्ति ,
 एव मग्ना अपीति ।

"यथेनानिति । अस्याय मर्थः ;— 'अन्तरा' आजिधावन-
 मध्ये 'नाष्टा' नाशकानि 'रक्षांसि' 'एनान्' अश्वान् 'यथा'
 'न हिंस्युः', तथा लक्ष्यस्थानं गच्छतेति ।

विहितानां आजिधावनदुन्दुभ्याहननब्रह्मकर्तृकसामगानानां
 प्रयोगकालं विधत्ते— "धावन्त्याजि मिति । अत्र सूत्रम्—
 "अन्तेवासी वा वाचनाय"—इत्येतस्यादनन्तरम् "आजिं शौघं
 यन्ति , वाजिन इति वाचयति , ब्रह्मा त्रिः साम गायति ,
 दुन्दुभीन् वादयन्ति"—इति ॥ १७ ॥

* भा० आ० ३८७ घा० ।

† दि० आ० ३६ घा० ।

‡ निरु० २. ५. १ ।

§ लै० ब्रा० १. ३. ६. ५ ।

॥ का० श्रौ० सू० १४. ३. १६, २१, २२, ४. १. २ ।

विधत्ते — “अथैताभ्या मिति । ‘एताभ्यां’ वक्ष्यमाणाम्यां
मन्त्राभ्यां हवन मनुमन्त्रं वा विकल्पेन कर्त्तव्यम् * । उभय-
चार्थवादवाक्यशेषः समान इत्याह — “यदि जुहोतीति ।
‘बन्धुः’ बध्यतेऽनेन सुतिरिति बन्धुर्वाक्यशेषः , स तु समानः ।
“एतानिवेतदस्त्रान् धावत उपवाजयति , एतेषु वीर्यं दधाति” —
इति वाक्यशेषो वक्ष्यते † । ‘एतत्’ एतेन हवनेन मनुमन्त्र-
णेन वा ‘धावतः’ शीघ्रगामिनः तान् ‘अस्त्रान्’ ‘उपवाजयति’
अत्यन्तवेगयुक्तान् करोति , एतेष्वस्त्रेषु वीर्यं सामर्थ्यं निहित-
वान् भवतीत्यर्थः । अतो वेगसाधनत्वात् हवन मनुमन्त्रं वा
कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १८ ॥

हवन मनुष्य मन्त्रद्वयं विधत्ते — “स जुहोत्येष स्य इति ‡ ।
‘एषः’ ‘स्यः’ सः ‘वाजी’ वेजनवान् अश्वः ‘घीवायाम्’ ‘अपि’
‘कक्षे’ कक्षमूले ‘आसनि’ आस्ये तदुचितरज्जुविशेषैः ‘बद्धः’
‘क्षिपणिं’ कक्षां ‘तुरण्यति’ त्वरयति । ‘दधिकाः’ धारकान्
मार्गावरोधकान् पाषाणादीन् अपि अतिक्रामन् अश्वः ‘क्रतुं’
क्रतुसादिनोऽभिप्रायम् ‘अनुसंसनिषदत्’ सम्यगनुसन्दधानः ‘पथां’
मार्गाणाम् ‘अङ्गांसि’ लक्षणानि , कुटिलानि निम्नोन्नतानि च
‘अन्वापनीकणत्’ अनुक्रमेण ऋजुत्वं समत्वं वापादयन् , तुर-
ण्यतीति पूर्वत्र सम्बन्धः । ‘स्ताहा’-इति होमलिङ्गं वषट्-
कारनिवृत्त्यर्थम् ॥ १९ ॥

“उत स्मेति § । द्वितीयमन्त्रस्याय मर्थः ; — ‘उत अ’

* का० श्रौ० सू० १४- ४. ३, ४ ।

† अस्मिन्नेव ब्राह्मणे २१ क० (६६८० १७ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ वा० सं० ६. १४. १ ।

§ वा० सं० ६. १५. १ ।

अपि च 'अस्य' यजमानस्य रथे नियुक्तस्य 'द्रवतः' गच्छतः
 'तुरण्यतः' तूर्णं मध्याह्न मश्रुवानस्य 'प्रगर्हिणः' अवधिं प्राप्तु
 मभिकाङ्क्षतोऽश्वस्य 'अङ्गसं' शृङ्गारचिह्नं * वस्त्रचामरादिकं
 'परि' सर्वस्त्रिचपि देहे वर्त्तमानम् अनुगच्छति । तत्र दृष्टान्तः
 — 'वेः' पक्षिणः 'पक्षे न' वातोद्धतं पत्रम् इव । यथा
 त्वरया गच्छतः पक्षिणः पक्ष उच्छिन्नो गच्छन् नावलोच्यते,
 तथेत्यर्थः । शीघ्रधावने श्येनो दृष्टान्त्यते — 'भ्रजतः' परिधावतः
 'श्येनस्य इव' 'दधिक्राव्यः' धारकपर्वताद्यतिक्रामिणोऽश्वस्य 'जङ्गा'
 बलेन 'सह' 'तरित्ततः' शृङ्गं तरतोऽश्वस्येति योज्यः । 'स्वाहा'
 — इति पूर्ववत् ॥ २० ॥

कर्त्तव्यान्तरं विधत्ते — "अथोत्तरेणेति † । वक्ष्यमाणेन
 दृष्टेन हवनं अनुमन्त्र्य वा कुर्यात् । "इयं तदिति । अस्याय
 मर्थः — 'जुहोत्यनुमन्त्रयते वा' — इति यत्, तद् इयं सत्या-
 नृतात्मकत्वेन हिप्रकार मिति ; "इयं वा इदं न तृतीय
 मस्ति, सत्यश्चैवावृतश्च" — इति श्रुतेः ‡ । हवनानुमन्त्रणयो-
 रुभयत्रार्थवादवाक्यशेषः 'समान इत्याह — "यदि जुहोतीति ।
 'बभ्रुः' वाक्यशेषः समानः ; जागतमन्त्रकरणयोस्तृचकरणयोश्च
 हवनानुमन्त्रणयोस्तावकवाक्यशेषः समान इत्यर्थः । कः पुन-
 रसावित्याह — "एतानेवैतदिति । हवनानुमन्त्रणार्थवादवाक्यशेषः ॥

"तिस्रो वा इत्यादिकं दृष्टेन त्रित्वसङ्गार्थवादब्राह्मणम् ।
 'पृथिव्यस्तिस्रः' ; "त्रयो वा इमे त्रिहृतो लोकाः" — इति

* 'शृङ्गान्तरचिह्नं' — इति च. छ ।

† का० श्रौ० सू० १४. ४. ५ । 'च-ग्रन्थात् जुहोति अनु-
 मन्त्रयते वा' — इति तत्र वृत्तिः । ‡ श० ब्रा० १. १. १. ४ ।

एकैकस्य त्रयात्मकत्वश्रुतेः । तत्र 'इयं' परिदृश्यमाना भूमिः
'एका', 'अस्याः' भूमेः 'परि' उपरि दृश्यमाने 'हे' पृथिव्यौ ;
'ताः' तिस्रो भूमीः दृष्टकरणकेन होमेनानुमन्त्रणेन वा उल्लिखित-
वान् भवति ॥ २१ ॥

तत्रानुमन्त्रणं मनूय मन्त्रपथं पठति— "सोऽनुमन्त्रयत
इति । अन्यदन्यस्योपलक्षकम् ; अत्रानुमन्त्रणानुवादत्वात्, मन्त्रान्ते
हवनं वा कार्यम् ; वचनबलादित्यवगन्तव्यम् * । तत्र, प्रथममन्त्र-
स्थाय मर्थः † ;— 'वाजिनः' अग्नाः 'हवेषु' यज्ञेषु, सङ्ग्रामेषु वा
'नः' अस्माकं 'शं भवन्तु' सुखप्रापका भवन्तु । 'देवताता'
देवयोग्याः । यदा, देवास्तन्यन्ते विस्तार्यन्ते यत्र सा देव-
तातियेन्नः, तस्मिन् । 'हवेषु' आह्वानेषु शं भवन्त्विति योजना ।
'मितद्रवः' मित मत्स्यं द्रवन्ति गच्छन्तीति मितद्रवः, 'स्वर्काः'
शीघ्रधावनेन सुचर्चनीयाः 'अहिं' 'हकं' 'रक्षांसि' सर्पवत्
आरण्यजवत् बाधकान् राक्षसान् 'जम्भयन्तः' जम्भन्तः, वर्ष-
व्यत्ययः, क्षोभयन्तः । 'सनेमि'—इति पुराणनाम ‡, इह 'तु'
क्षिप्रवचनम् । शीघ्रम् 'अमीवान्' रोगान् 'अस्मत्' अस्मत्तः
'युजवत्' वियोजितवन्त इत्यर्थः ॥ २२ ॥

"ते नो अर्वन्त इति § । द्वितीयमन्त्रस्थाय मर्थः ;—

* पूर्वकक्षी द्रष्टव्या । "अनुमन्त्रयते वा, उत्तरेण च चित्तेन"—
इति का० श्रौ० सू० १४. ४. २, ५ । 'अ-शब्दान् जुहोति अनु-
मन्त्रयते वा'—इति च तत्र कर्कः ।

† वा० सं० ६. १६. १ ।

‡ निघ० ३. २८. ४ ।

§ वा० सं० ६. १७. १ ।

‘ते’ ‘चर्वन्तः’ गतिकुशला अश्वः, ‘हवनश्रुतः’ अस्मदाह्वान-
श्रोतारो ‘वाजिनः’ अश्ववन्तोऽश्वः सर्वेऽपि ‘नः’ अस्माकं
‘हवम्’ आह्वानम् अस्माह्वनं ‘श्रुत्वन्तु’ । ‘मितद्रवः’ पूर्ववत् ।
‘सहस्रसाः’ महतोऽन्तर्य सनितारो दातारः । ‘मेधसाता’ यज्ञे ।
सुप आकारः * । ‘सनिष्ठतः’ सनिं दानम् † अस्माक मिच्छन्तः ।
ईदृशाः ‘ये’ अश्वः ‘समिधेषु’ सङ्ग्रामेषु ‘महः’ मंहितः शत्रोः
‘धनम्’ । मह इति धनविशेषणं वा, महत्वनं ‘जम्भिरे’
आङ्कितवन्तः । श्रुत्वन्त्विति पूर्वेषामव्ययः ॥ २३ ॥

“वाजे वाजेऽवत इति ‡ । तृतीयमन्त्रस्याय मर्थः ;—
हे ‘वाजिनः’ अश्वः ! ‘वाजे-वाजे’ तत्तदवनिमित्तं धन-
निमित्तं च ‘नः’ अस्मान् ‘अवत’ । ‘विप्राः’ मेधाविनः ‘अमृताः’
अमरणधर्माणः ‘ऋतज्ञाः’ ऋतं सत्यं गन्तव्यदेशं जानन्तः ।
तादृगश्वभिमानिनो हे देवाः ! ‘अस्य मध्वः पिबत’ इदं
धावनात् पूर्वं पञ्चाशवघ्नायमाणं मधुसमानं नैवारचरुलक्षणं
पिबत । पीत्वा च ‘मादयध्वम्’ हृष्टा भवत । ततः ‘वृताः’
सन्तो ‘देवयानैः पथिभिः’ देवाधिष्ठितैर्मागैः अध्वभिराजिं प्रति
‘यात’ इति ॥ २४ ॥

विधत्ते — “अथ बार्हस्पत्येनेति § । ‘प्रत्युपतिष्ठते’ आजि-
धावनं कृत्वा तीर्थदेशं । प्रत्यागच्छतोऽश्वान् प्रति नैवारचरुणा

* पा० सू० ७. १. ३२ ।

† ‘द्रव्यदानं’—इति च ।

‡ वा० मं० ६. १८. १ ।

§ का० श्रौ० सू० १४. ४. ११ ।

॥ इह आत्मानोत्करयोर्मध्यप्रदेशस्तीर्थं ज्ञेयः